

ERASMUS UNIVERSITEIT ROTTERDAM

Bachelor thesis

Oefening in christendom

Een poging tot herinvoering van het christendom in de christenheid

Auteur:

Sieme de Wolf

Studentnummer:

480280

Aantal woorden:

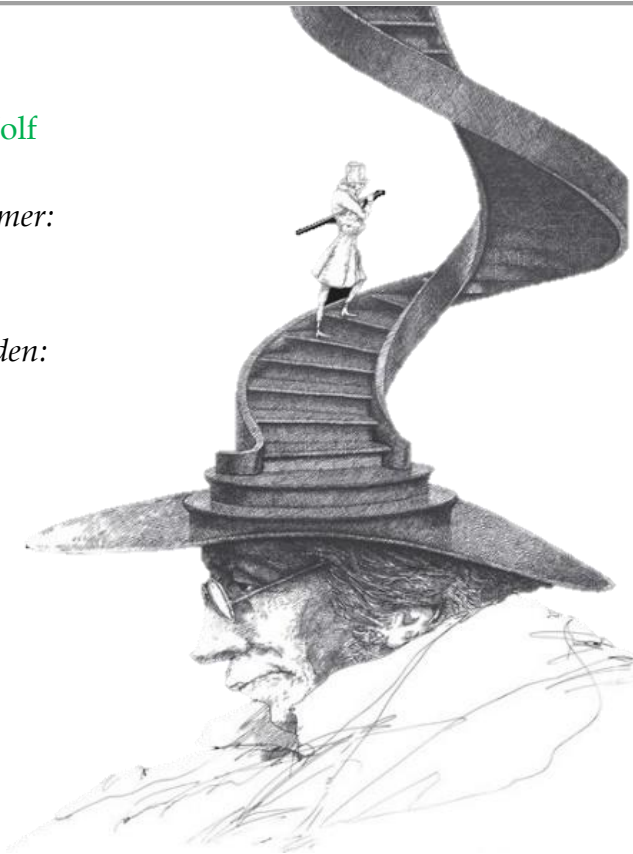
13373

Begeleider:

Dr. Awee Prins

Adviseur:

Prof. dr. Paul van Geest

Thesis voor de graad van bachelor in de filosofie

aan de

Erasmus School of Philosophy

Juni 2021

“Wie mij volgt, wandelt niet in duisternis,¹ zegt de Heer. Dit zijn de woorden van Christus, en wij worden erdoor aangemaand zijn leven en gedragingen na te volgen, wanneer wij waarlijk verlicht willen worden en bevrijd van alle blindheid van hart.² Ons voornaamste streven moet dus zijn: ons in het leven van Jezus Christus te verdiepen.

De leringen van Christus gaat alles te boven wat ooit de heiligen geleerd hebben, en als iemand er de geest maar van had, zou hij daar het *verborgen manna*³ vinden. Het gaat echter zo, dat velen wel vaak het Evangelie aanhoren, maar er zich toch heel weinig toe aangetrokken voelen, omdat zij de geest van Christus niet hebben. Wie echter Christus' woorden ten volle en met smaak wil verstaan, dient er zich op toe te leggen zijn hele leven aan hem gelijkvormig te maken.”

- Thomas à Kempis – *De navolging van Christus*.⁴

“Broeders en zusters, wat heeft het voor zin als iemand zegt te geloven, maar hij handelt er niet naar? Zou dat geloof hem soms kunnen redden? Als een broeder of zuster nauwelijks kleren heeft en elke dag eten tekortkomt, en een van u zegt dan: ‘Het ga je goed! Kleed je warm en eet smakelijk!’ zonder de ander te voorzien van de eerste levensbehoeften - wat heeft het dan voor zin? Zo is het ook met geloof: als het zich niet daadwerkelijk bewijst, is het dood.”

- Brieven aan Jacobus 2:14.

¹ Johannes 8:12.

² Vgl. Efeziërs 4:18.

³ Vgl. Apocalyps 2:17.

⁴ Thomas A. Kempis, *De Navolging van Christus*, vert. Gerard Wijdeveld (Kampen: Ten Have, 2003), 41.

Abstract

Deze scriptie behandelt Kierkegaards eerste deel ('Nr. I') van *Oefening in christendom*. Het beschouwt de contradictie tussen de 'uitnodiging' zoals deze in Mattheüs 11:28 door Jezus Christus gesteld is ("Komt tot mij allen die vermoeid en belast zijn, en ik zal jullie rust geven") en de reactie daarop van, wat Kierkegaard de 'christenheid' noemt: een wereldlijk compromis tussen religie en cultuur. Kierkegaard laat in *Oefening in christendom* 'de eis' horen van het 'ideale' christendom zodat de ware, 'gelijktijdige' navolger zich aan het 'paradoxale' beeld van 'Christus-de-vernederde' als 'God-in-de-tijd', kan spiegelen, opdat het christendom weer ingevoerd kan worden in de christenheid.

Woord van dank

Deze scriptie draag ik op aan mijn ouders, mijn broer en iedereen aan wie ik mij het afgelopen jaar heb kunnen optrekken. Kierkegaard benadrukt in zijn filosofische werk het belang van een existentiële opvatting als 'enkeling', maar inbedding in een sociale context blijkt en blijft onontbeerlijk. Uiteraard dank ik mijn scriptiebegeleider, Awee Prins, en adviseur, Paul van Geest, voor hun relevante bijdragen aan mijn christelijke en intellectuele vorming. Hun colleges over respectievelijk Kierkegaard en Augustinus hebben mij laten kennismaken met deze twee leermeesters, en vormen een verrijking voor het ESPhil-curriculum.

Inhoudsopgave

Afkortingenlijst	5
I. Introductie	6
II. Leven en werk	10
a. Kierkegaard, de enkeling	10
b. Invloed	11
c. Hegel, oeuvre en pseudoniemen	11
III. Oefening in christendom - Nr. I: 'Gelijktijdigheid'	14
i. Ter opwekking en verinnerlijking	14
ii. Voorwoord van de uitgever	15
iii. Aanroep	16
IV. De uitnodiging	19
§1.1: Het wonderlijke	19
§1.2: De uitgenodigden	21
§1.3: Wat is 'komen'?	22
V. Het 'halt'	24
§2.1: De christenheid	25
§2.1 a: <i>Wie heeft die uitnodigingswoorden gesproken?</i>	25
§2.2 b: <i>Kan men uit de geschiedenis iets over Christus te weten komen?</i>	26
§2.3 c: <i>Kan men uit de geschiedenis bewijzen dat Christus God was?</i>	27
§2.4 d: <i>Is het gevolg van Christus' leven belangrijker dan zijn leven?</i>	28
§2.5 e: <i>Een vergelijking tussen Christus en een mens die tijdens zijn leven van zijn tijdgenoten dezelfde behandeling te verduren heeft als Christus heeft gehad</i>	29
§ 2.5 f: <i>Het ongeluk van de christenheid</i>	30
§ 3.1: Het ergerlijke	31
§3.2: Christus' leven	32
§3.3: Christus' dood	37
§4: Het ergerlijke als onvoorwaardelijkheid en zonde	38
§5: Het christendom als het absolute	39
§6: De moraal	40
VI. Slotbeschouwing	42
Bibliografie	45

Afkortingenlijst

MS Søren Kierkegaard - Mijn Schrijverswerkzaamheid

OC Søren Kierkegaard - Oefening in Christendom

ZD Søren Kierkegaard - Ziekte tot de Dood

Raadpleeg de bronnenlijst voor volledige bibliografische informatie.

I. Introductie

Søren Aabye Kierkegaard (1813-1855) is een mysterieus figuur. Hij staat bekend als filosoof, maar meent zelf hij dat hij een '*confinium*'⁵ belichaamt tussen ethicus, theoloog en dichter. (MS, 114) Als zelfbenoemd 'religieus schrijver' (MS, 29) stelt hij dat zijn gehele schrijverswerkzaamheid erom draait "in de christenheid christen te worden". (MS, 82)

Vanaf het eerste Kierkegaard-hoorcollege, gegeven door mijn thesisbegeleider en tevens docent Awee Prins, oefende de Deense denker een vreemd soort aantrekkingskracht op mij uit, die me niet meer heeft losgelaten en me heeft doen besluiten om mijn thesis over één van Kierkegaards werken te schrijven. In overleg reikte dr. Prins mij *Oefening in christendom* (hierna: OC) aan als suggestie voor mijn thesis. In zijn strenge eenvoud een protestants aandoende titel.

De eerste lezing was ontvullend. Was dit werk filosofisch wel relevant? In OC plaagt en polemiseert Kierkegaard. Hij schrijft indirect en weerbarstig, soms ronduit cynisch. Alsof hij met opzet een systematische lezing tegenwerkt, speelt Kierkegaard in OC - maar ook daarbuiten - graag verstoppertje. Metaforisch voor de relatie van God tot mens? Of voor de verhouding van de filosofie tot de existentie? Subjectieve ervaring verzet zich immers ook tegen een volledige, systematische analyse.

Toch moest OC mijn afstudeeronderwerp worden. Want met de principes die Kierkegaard in OC beschrijft, kan een mens de uitwassen van het moderne leven het hoofd bieden. In 1849, één jaar voordat Kierkegaard *Oefening in christendom* publiceerde, veranderde Denemarken door een grondwetswijziging van een absolute monarchie in een democratische rechtsstaat.⁶ Wij zijn nog steeds burgers van eenzelfde tijdperk: gesecculariseerd en democratisch, het tijdperk van de 'gewone man'.⁷ Een tijdperk vol mogelijkheden en risico's.⁸ Het Kopenhagen van Kierkegaard, met de komst van cafés, theaters en zelfs 'Tivoli', een attractiepark, maakt het 'esthetische', ervaringsbeluste leven van behoeftebevrediging mogelijk. Maar daarin ligt ook een bepaald verveeld nihilisme op de loer.⁹

⁵ Grensgebied.

⁶ Bruce Kirmmse, *Kierkegaard in Golden Age Denmark* (Bloomington: Indiana University Press, 1990), 1.

⁷ Of: vrouw. Waar je 'hij' of 'hem' leest, kan ook 'zij' of 'haar' staan.

⁸ Kirmmse, *Golden Age*, 5.

⁹ Luke Wadhams, "*Kierkegaard's Theory of Boredom and the Development of Personality*" (PhD diss., University of Kentucky, 2020), 210-212.

In zo'n wereld vol afleidingen begint ook het gevecht om de aandacht. Dat dwong de Deense Lutherse Staatskerk tot een wereldlijk compromis: wilde het haar kerkgangsters behouden, dan moest het inbinden op de eisen van wat het betekent om in ware zin christen te zijn, en de mensen tegemoetkomen met wat Kierkegaard zag als een afgezwakt christendom, een soort troostrijk verhaal op zondag. Kierkegaard noemt dit spottend de 'christenheid'. Hij beschouwde zijn tijd als een tijd van "ontbinding" (MS, 112) en wilde zijn tijdgenoten behoeden voor moreel verval. De kerk, als instituut van het eeuwige, is behept met die verantwoordelijkheid. Maar als iedereen bij geboorte als vanzelf christen is, en het christendom slechts bestaat als een "doctrine" (MS, 148) die 'onderwezen' kan worden, en men, na de zondagspreek, enkel 'ja' en 'amen' hoeft te zeggen om de christelijke plicht te vervullen, dan mist het christendom een essentieel ingrediënt: de mogelijkheid tot ergernis.¹⁰

Kierkegaard beschouwt het authentieke, nieuwtestamentische geloof daarentegen als ideaal. Een christendom als 'bestaans-communicatie',¹¹ een *praktisch geloof* - met Christus als rolmodel - waar een transformerende kracht vanuit gaat, waar de gelovige aanspraak op kan maken, mits hij aan de waanzinnig strenge eisen van *navolging* in *gelijktijdigheid* voldoet. De precieze bepaling van deze begrippen komt in deze bachelorthesis aan de orde.

Kierkegaard zou tot aan zijn dood met publicaties als OC de heersende ondeugden van de christenheid aanvechten. *Oefening in christendom* kan daarom gelezen worden als een directe aanklacht tegen de kerk. De publicatie en verspreiding ervan is een "oorlogsverklaring aan het huwelijk tussen religie en cultuur" alsook "een liefdevolle correctie en dringende waarschuwing", zoals beschreven door Pieter Vos in het nawoord van het boek. (OC Nawoord, 278) Kierkegaard stelt eigenlijk: geloof je niet op de manier waarop het in OC beschreven staat, dan mag jij jezelf geen christen noemen. Hij dwingt de lezer daarmee tot christelijk kleur bekennen en haalde er de woede en ergernis van zijn tijdgenoten mee op de hals.¹²

¹⁰ Vgl. Mattheüs 11:6.

¹¹ Met 'bestaans-communicatie' bedoelde Kierkegaard dat wat het christendom individueel probeert te communiceren geen 'kennis' over het christendom is, - hoewel basiskennis van de Bijbel wel nodig is - maar een *innerlijk vermogen* voor een authentiek bestaan door middel van een relatie tot God, of het eeuwige-in-de-tijd in de vorm van een individuele mens, Jezus Christus. Zie: Sylvia Walsh, *Kierkegaard: Thinking Christianly in an Existential Mode* (Oxford: Oxford University Press, 2008), 26.

¹² Bisschop Mynster (1775-1854), die Kierkegaard als toonbeeld van de christenheid beschouwde en met wie hij in OC indirect polemiseert door zijn christelijke denkbeelden uit te dagen, zou na het lezen van OC hebben uitgeroepen: "Dit boek heeft me woedend gemaakt, het speelt een profaan spel met heilige zaken!" (Vgl. OC Nawoord, 296)

Is OC dan enkel de theologische oprisping van een boeteprediker? Zeker niet. Het filosofische karakter zit hem in de indirecte, maieutische en dialectische methode alsook de gehanteerde christelijke begripsbepaling.

Indirecte communicatie is een methode die vaak ironisch gebruikt wordt en tot de verbeelding van de lezer moet spreken. Kierkegaards communicatieve crux schuilt regelmatig in wat hij bewust *achterwege* laat, wanneer hij het één zegt, maar ander bedoelt. In het nawoord van *Mijn Schrijverswerkzaamheid* legt Richard Purkarthofer uit hoe OC “indirect” werkt, omdat het “vanuit de premissen van de tijdgenoten opereert”: Kierkegaard roept kritische en heftige beelden op, en maakt de lezer verantwoordelijk voor zijn reactie erop. (MS Nawoord, 174) Hij formuleert weliswaar op een *directe en objectieve manier* de christelijke eis, maar hier is de lezer pas ontvankelijk voor nadat Kierkegaard hem heeft bereikt in zijn (christelijke) wereldoriëntatie, existentiële dispositie, stemming en gevoel,¹³ en nadat hij door Kierkegaards ironische dramatiek is losgeklopt met subjectieve, non-verbale communicatie.¹⁴ In die zin werkt OC ‘*maieutisch*’, (vgl. MS, 130) omdat het, door te confronteren en te dramatiseren, bij de lezer een innerlijk denkproces wil initiëren over wat het in wezen betekent om christen te zijn.¹⁵ Het maieutische doordrenkt tegelijkertijd ook de *dialectische, christelijke begripsbepaling*. Kierkegaard hanteert Hegels dialectische methode: hij trekt de filosofische bepaling van fundamentele existentieel-christelijke begrippen tot in hun extremen door en schakeert ze met hun antoniem. Daardoor komt de implicatie van een existentieel-christelijke werkelijkheid in beeld, te bezien in het licht van de persoonlijke relatie van het individu tot God. Zo kan de *genade* alleen optreden bij iemand met een doorleefd *zondebewustzijn*, en is *geloof* een continue opgave voor de strevende mens, die zich niet *ergert* aan de paradoxale verschijning van Christus als Godmens.¹⁶

¹³ Edward F. Mooney, “Pseudonyms and ‘Style,’” in *The Oxford Handbook of Kierkegaard*, red. John Lippitt en George Pattison, (Oxford: Oxford University Press, 2014), 15.

¹⁴ ‘We’re not amused’ betekent niet wat het letterlijk betekent. Net zoals extatisch ‘Ja!’ of bruusk ‘Stop!’ uitroepen meer is dan een objectieve mededeling: het beweegt de toehoorder, communiceert subjectieve informatie en brengt een bepaald affect (blijdschap, boosheid) over.

¹⁵ Kierkegaard was een bewonderaar en stijlgenoot van Socrates (469- 399 v.Chr.), die zichzelf ‘maieuticus’ noemde. In Plato's dialoog *Theaetetus* vergelijkt Socrates zijn benadering met het werk van zijn moeder, een verloskundige. Op zijn manier wil hij geesten helpen bij de geboorte van hun inzichten, zoals de vroedvrouw vrouwen helpt bij de geboorte van hun kinderen. Socrates baart zelf geen wijsheid, maar door in dialoog de juiste vragen te stellen, helpt hij anderen om kennis te produceren. Hiermee haalt hij zijn gesprekspartners over om bestaande foutieve ideeën te doorzien en op te geven.

¹⁶ Vgl. Christopher A.P. Nelson, “Sylvia Walsh, Living Christianly: Kierkegaard’s Dialectic

OC is een bundeling van drie afzonderlijk geschreven delen. Deel I gaat over 'gelijktijdigheid', deel II over 'ergernis' en deel III over 'navolging'. Deze scriptie behandelt enkel deel I ('Nr. I'), omdat dit deel een zelfstandige conclusie beschrijft die de conclusies van delen II en III grotendeels omvat.

In het eerstvolgende hoofdstuk II, '*Leven en werk*', treft u een bondig overzicht van Kierkegaards leven en werk. Daarna volgt hoofdstuk III, '*Oefening in christendom: Nr. I - 'Gelijktijdigheid'*'. Dit is een uiteenzetting gewijd aan de 'uitnodiging' tot gelijktijdigheid van Christus, zoals beschreven in Mattheüs 11:28: "*Komt allen die vermoeid en belast zijn, en ik zal jullie rust geven.*" In deze hoofdstukken wordt de aanwezige structuur van OC gevolgd, soms met eigen paragraaftitels. De hoofdvraag van deze bachelorthesis luidt: **Op welke manier beoogt Kierkegaard een herinvoering van het christendom in de christenheid?** Hoofdstukken IV, '*De uitnodiging*' en V, '*Het 'halt'*" geven een antwoord op deze vraag. Een beknopte variant van het antwoord hierop treft u aan in hoofdstuk VI, '*Slotbeschouwing*', evenals een reflectie op de betekenis van Kierkegaards filosofie voor 21^e-eeuwse (filosofische) ontwikkelingen. Ook zal ik u in dit laatste hoofdstuk meenemen in wat *Oefening in christendom* voor het leven van een individuele lezer kan betekenen, of, in het bijzonder; wat het voor de auteur van deze bachelorthesis betekent.

of Christian Existence," recensie van *Living Christianly: Kierkegaard's Dialectic of Christian Existence* door Sylvia Walsh, *International Journal for Philosophy of Religion* 62, 115-117, 25 augustus 2007.

II. Leven en werk

a. Kierkegaard, de enkeling

Als existentiële filosoof is Kierkegaards leven bij uitstek vervlochten met zijn filosofie. Hij groeide op in een groot herenhuis midden in Kopenhagen en bleef altijd in deze stad wonen. Kopenhagen vormt het levende toneel van zijn boeken. Tussen 1819 en 1834 stierven zijn twee broers, drie zussen en zijn moeder. Kierkegaards oudere broer Peter ging uit huis en Kierkegaard leefde een tijdlang alleen met zijn vader, Michael Pederson Kierkegaard. Van zijn vader, een rijke kousenhandelaar en een diepgelovig maar zeer zwaarmoedig man, erfde Kierkegaard een klein fortuin, alsook zijn melancholie en christelijke levensopvatting. Hij verdiende een kleinigheid met de productie van zijn boeken, maar heeft nooit hoeven werken. Kierkegaard studeerde tien jaar: eerst theologie, daarna filosofie en ook literatuur. In 1840 verloofde hij zich op 27-jarige leeftijd met de toen 17-jarige Regine Olsen. De dag na de verloving krijgt hij spijt, schrijft hij later in zijn dagboek. Hij distantieert zich en breekt na een jaar de verloving af, een hartverscheurende gebeurtenis die zijn werk en denken zou tekenen. Kierkegaards verliefdheid op Regine en de gesublimeerde energie die dit aan zijn poëtische productie geeft, zijn cruciaal in de bepaling van zijn schrijversbestaan.¹⁷ Door het verbreken van de verloving kon Kierkegaard zich, gelijk een monnik, wijden aan zijn religieuze doel en zijn status als enkeling vestigen, buiten de norm van het gehuwde burgerlijke leven. Hij schreef in rap tempo een enorm oeuvre bij elkaar en vestigde zijn naam als auteur. Zijn onrustige ziel bracht hem tijdens zijn leven echter ook veel leed. Toen Kierkegaard in 1846 het satirisch Kopenhaags blad *De Korsaar* plagerig uitdaagde, door er zelf om te vragen of het hem op de korrel wilde nemen, ontketende het blad een maandenlange aanval met bijtende stukken op hem, die de spot dreven met zijn uiterlijk, stemgeluid en gewoonten. Maandenlang was Kierkegaard het slachtoffer van pesterijen in de straten van Kopenhagen. Dit voorval resulteerde wel in een nieuwe manier van ethisch-christelijk denken dat in OC zijn beslag zou krijgen: Kierkegaard meende dat een filosofie gemeten moet worden aan de integriteit van de filosoof, en deze persoonlijke 'vervolging' versterkte zijn zelfbeeld als

¹⁷ William McDonald, "Søren Kierkegaard", Stanford Encyclopedia of Philosophy, laatste herziening op 10 november 2017, <https://plato.stanford.edu/entries/kierkegaard/>.

christelijk-religieus schrijver - het verbond het vervolgde christendom met de 'vervolging' die hij zelf onderging.

b. Invloed

Met zijn (christelijke) existentiële filosofie beïnvloedde Kierkegaard onder anderen filosofen als Jaspers, Heidegger en Sartre, maar ook theologen als Bonhoeffer, Barth en Levinas. (OC Nawoord, 278-279) Met name Diettrich Bonhoeffer laat zien een goed verstaander van Kierkegaards werk te zijn, wanneer hij in *Navolging* het begrip 'goedkope genade' uitlegt als "prediking van vergeving zonder verootmoediging", in tegenstelling tot de "kostbare genade" als "roepstem van Jezus", die aanzet tot navolging en de zondaar doet afzien van zijn zonde.¹⁸

c. Hegel, oeuvre en pseudoniemen

Het filosofische klimaat in Kierkegaards tijd werd gedomineerd door Hegelianen. Maar Kierkegaard had niets dan hoon over voor het Hegeliaanse denken, met haar allesverzwelgende metanarratieven, waarin een 'Absolute Geest' door middel van een lineaire, 'logische' ontwikkeling van de wereldgeschiedenis uiteindelijk zou uitmonden in het zogenaamd 'absoluut zelfbewustzijn' van die 'Geest'.¹⁹ Een dergelijk 'systeem' biedt geen ruimte aan existentiële vrijheid en persoonlijke beleving, meende Kierkegaard. In zijn visie moet de 'waarheid' op de eerste plaats 'waar' zijn 'voor jou'. Hij was geen relativist, maar meende dat kennis pas betekenis krijgt als het de bezitter ervan aanspoort tot (moreel juist) handelen.²⁰

Kierkegaard zette zich daarom stevig af tegen het Hegeliaanse denken. Zijn pseudonieme oeuvre, met onderling wedijverende perspectieven, tekent zich door een grote veelzijdigheid: het brengt zowel de menselijke vrijheid als de onrust van het menselijk hart in

¹⁸ Diettrich Bonhoeffer, *Navolging*, vert. E.A. Franken-Duparc (Utrecht: Kok, 2014), 14.

¹⁹ Vgl. Paul Redding, "The traditional metaphysical view of Hegel's philosophy", Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Stanford Encyclopedia of Philosophy, laatste herziening op 9 januari 2020, <https://plato.stanford.edu/entries/hegel/>.

²⁰ George J. Stack, "Kierkegaard: The Self and Ethical Existence", *Ethics*, editie 83, (1973): 111-113.

kaart.²¹ Maar Kierkegaard schreef ook strikt religieuze teksten en christelijke toespraken, die hij publiceerde onder zijn eigen naam. De werken waar hij echter vooral bekendheid mee verwierf publiceerde hij pseudoniem. Zijn literaire doorbraak bereikte Kierkegaard met het poëtische, humorvolle *Of/Of* (1843), 'uitgegeven' door 'Victor Eremita' ('Overwinnende Kluisenaar'). Een werk waarin hij twee verschillende personages het esthetische en het ethische levensstadium laat vertolken. Het esthetische leven karakteriseert zich door alles wat met uiterlijkheden en genot te maken heeft, maar waarvan een mens uiteindelijk geestelijk onvervuld blijft. Het ethische gaat om het volgen van strikte, ethische principes en het nemen van maatschappelijke verantwoordelijkheid (een familieleven, een burgerlijk bestaan, etc.), die tot een meer betekenisvolle levensinvulling moeten leiden. *Of/Of* introduceert daarmee het thema van de *keuze*: de keuze voor een bepaald leven. In *Stadia op de levensweg* (1845), geschreven door 'Hilarius Bogbinder' ('Hilarius Boekbinder') wordt naast het esthetische en het ethische, ook het religieuze domein geïntroduceerd. Een mens vindt pas ware vreugde en vervulling in dit laatste stadium. Maar dan wel in Kierkegaards versie ervan. Hij onderscheidt religie A, dat je grofweg de kerkelijke, "esthetische" christenheid kan noemen, (vgl. MS, 148) met religie B, dat overeenkomt met het nieuwtestamentische christendom zoals dat in OC ook beschreven is. In religie A staat de menselijke, esthetische subjectiviteit centraal, terwijl in religie B, "'een bepaald iets'; 'de eeuwigheid die historisch wordt door incarnatie'", centraal staat, en nodig is om duidelijk te definiëren wat het doel is in iemands leven.²²

Zijn pseudoniemen verschaffen Kierkegaard een dichterlijke vrijheid. Door ieder pseudoniem een ander standpunt te laten innemen, kon Kierkegaard de werken dialectisch tot elkaar verhouden. Daarmee ontvouwt zich de opbouw van zijn pseudonieme oeuvre. Kierkegaard schreef OC onder het pseudoniem Anti-Climacus, en sluit daarmee het pseudonieme oeuvre af.

Anti-Climacus staat in een dialectische verhouding tot Johannes Climacus,²³ de auteur van het filosofische *Afsluitend Onwetenschappelijk Naschrift*, - Kierkegaards magnum opus -

²¹ Vgl. Mooney, *Pseudonyms*, 8.

²² Ibrahim A. Khan, "Kierkegaard's Religion A and Religion B: Same or different?", *Studies in Religion* 6, ed. 2 (1976): 176.

²³ St. Johannes Climacus ('Jan van de Ladder') was een 7^e-eeuws ascetisch schrijver en monnik uit Syrië wiens boek *De Paradijsladder* een canonic werk werd in Europese en Oosters-Orthodoxe monastieke kringen. Het boek beschrijft hoe men zijn ziel en lichaam tot God kan verheffen door het verwerven van dertig ascetische deugden, corresponderend met het aantal treden op de ladder naar het paradijs.

waarin het pseudoniem zich de vraag stelt wat het betekent om christen te worden. Maar waar Johannes Climacus “benadrukt dat hij geen christen is”, dat hij “zonder gezag spreekt” en de existentie op “immanente wijze beschouwt”, (OC Nawoord, 286) spreekt Anti-Climacus wél met gezag, en brengt “als een stem uit de wolken”, als rechter en beoordelaar, een oordeel uit over de christenheid en zijn tekortkomingen ten opzichte van het ware christendom. (OC Nawoord, 288) In die zin is OC, zowel polemisch als homiletisch, te lezen als een preek. (OC Nawoord, 283)

Het prefix ‘Anti’ is zowel een toespeling op de betekenis ‘tegenovergesteld aan’, alsook ‘voorbij’, ‘hoger dan’ Johannes Climacus’ positie.²⁴ Anti-Climacus is dus christen van een buitengewoon hoog niveau, (OC Nawoord, 282-286) en vertolkt een christelijke idealiteit die Kierkegaard zelf niet bezat, noch wilde hij die pretentie wekken. (OC Nawoord, 286)

Ook *Ziekte tot de dood* is geschreven door Anti-Climacus, in hetzelfde jaar als OC, en vormt er een tweeluik mee. *Ziekte tot de dood* (hierna: ZD) is een systematisch antropologisch onderzoek waarin alle vormen van *vertwijfeling* uiteen worden gezet. (OC Nawoord, 288) Zowel ZD als OC willen “genezing in de wortel” en “wezenlijk genezen”, (OC Nawoord, 288) daar de vertwijfeling een ander woord is voor *zonde*, waarvan de opheffing in OC centraal staat. Alhoewel ze in hun samenhang begrepen moeten worden, heeft OC hier het laatste woord: het moet de weg bereiden voor het individu die, als christen, wil *komen tot eenvoud*. (MS, 129)

Hoewel Kierkegaard OC in december 1848 al afrondde, publiceerde hij het uiteindelijk pas in 1850. Kierkegaard vroeg zichzelf serieus af of hij wel de autoriteit had als christen om anderen de maat te nemen, en ‘Anti-Climacus’ verschaftte hem deze mogelijkheid. Hij typeerde OC als zijn “meest perfecte en ware zaak”²⁵ en zette bij dit werk wel zijn eigen naam op de kaft, als uitgever, wat zijn persoonlijke betrokkenheid bij de inhoud ervan demonstreert. Beginnend bij het esthetische, literaire *Of/Of*, via het filosofische *Afsluitend Onwetenschappelijk Naschrift*, vinden we in *Oefening in christendom* Kierkegaards ultieme, christelijke boodschap, gericht aan zichzelf en aan zijn toehoorder: zijn literaire, filosofische en religieuze hoogtepunt.

²⁴ Kierkegaard positioneerde zichzelf als christen tussenbeide. (OC Nawoord, 286)

²⁵ Daniel Storm, “Fifth Period: Direct Communication (1848-51)”, <http://sorenkierkegaard.org/practice-in-christianity.html>, geraadpleegd op 13 juni 2021.

III. Oefening in christendom - Nr. I: 'Gelijktijdigheid'

"Komt tot mij allen die vermoeid en belast zijn, en ik zal jullie rust geven."

- Mattheüs 11:28.

"Komt allen die vermoeid en belast zijn, en ik zal jullie rust geven." (OC, 13) Deze woorden zijn in de Bijbelpassage Mattheüs 11:28 aan Jezus Christus²⁶ toegeschreven en vormen als 'uitnodiging' het vertrekpunt voor het eerste deel van *Oefening in christendom*, dat Anti-Climacus schaart onder de noemer 'Nr. I'. De uitnodigingswoorden mogen bij Anti-Climacus' gebruik ervan in hun letterlijke zin worden opgevat: wie je als toehoorder ook bent, wat je persoonlijke situatie ook is, kom tot Christus en hij zal je last wegnemen en je rust geven. Hoewel het vooruitzicht van 'rust' ten opzichte van 'vermoeid en belast zijn' aantrekkelijk klinkt, beargumenteert Anti-Climacus dat het eerder lijkt of de boodschap van deze uitspraak luidt: "Weg! Weg! Jullie onreinen!"²⁷ (OC, 13) Nr. I van OC gaat over de tegenstrijdige verhouding tussen de uitnodiging en de interpretatie ervan in de christenheid, waarbij Anti-Climacus de aanvankelijke betekenis van de uitnodiging beoordeelt als een opdracht tot navolging van Christus in een situatie van *gelijktijdigheid*, in *vernedering*. De tweede connotatie, 'Weg! [...]', haakt hierop in. Anti-Climacus verklaart het als de interpretatie van *ergernis* van zowel Christus' eigenlijke tijdgenoten als Anti-Climacus' tijdgenoten in de christenheid, omdat zij Christus' paradoxale manifestatie van Godmens als dienstknecht als aanstootgevend beschouwen. Voordat Anti-Climacus de uitnodiging behandelt, volgen er nog een aantal passages die, op directe en indirecte wijze, aanduiden wat Anti-Climacus, dan wel Kierkegaard, wil uiteenzetten in dit boek.

i. Ter opwekking en verinnerlijking

De ondertitel bij de uitnodiging luidt "ter opwekking en verinnerlijking." (OC, 13) Het 'opwekkende' verwijst naar de opbouwende, 'stichtelijke' doelstelling van OC. 'Opbouwend'

²⁶ Voor de leesbaarheid gebruik ik in deze tekst zowel afwisselend Christus en Jezus.

²⁷ Letterlijk "procul o procul este profani", uit Vergilius' *Aeneis* (VI, 258). Dit is het 'motto' voor Nr. I. (OC, 303, noot 2)

(*opbyggelig*) betekent dat Anti-Climacus wil dat de lezer zich gesterkt voelt in zijn karakter:²⁸ wanneer we er bij zijn opbouwende toespraak *De Verwachting van geloof* (1843) van mogen uitgaan dat Kierkegaard de lezer wil sterken in zijn geloof, hoop, moed, doorzettingsvermogen en geduld,²⁹ dan geldt die aanname ook voor OC.³⁰ Er moet een bepaalde *transformatie* plaatsvinden bij de lezer,³¹ waardoor deze afziet van de eerder beschreven esthetische en wereldse levensvormen. De betekenis van “verinnerlijking” laat dan weinig tot de verbeelding over: Anti-Climacus wil dat de lezer zijn boodschap, die hij in Nr. I ontvouwt, niet naast zich neerlegt, maar ter harte neemt en zijn leven daadwerkelijk gelijkvormig maakt aan dat van Christus.

ii. Voorwoord van de uitgever

Het voorwoord van OC is van de uitgever, dus van Kierkegaard zelf, en luidt:

“In dit boek, dat in het jaar 1848 geschreven is, is de eis gesteld aan het christen zijn door het pseudoniem tot de hoogste idealiteit opgeschroefd. Maar gezegd, uiteengezet, gehoord dient de eis immers te worden. Christelijk mag niet op de eis worden afgedongen en mag hij niet verzwegen worden – in plaats van eigen tekorten te erkennen en toe te geven. Gehoord dient de eis te worden, en ik versta het gezegde als alleen tot mij gezegd – moge ik leren niet alleen mijn toevlucht tot de ‘genade’ te nemen, maar mijn toevlucht ertoe te nemen om het gebruik dat ik van de ‘genade’ maak.” (OC, 15)

Het voorwoord belicht het persoonlijke filosofisch-theologische project van OC en de polemische verhouding van het boek tot de christenheid. Deze ‘hoogste idealiteit’ impliceert iets *volmaakts*, maar ook iets *transcendents*; enkel bestaand als *idee*. Het heeft dus iets onwerkelijks. Het is menselijk gezien namelijk nagenoeg onmogelijk om Anti-Climacus’ hoge christelijke eisen na te leven. Echter dient de eis ‘gezegd, uiteengezet en gehoord te worden’.

²⁸ Mark Tietjen, “Kierkegaard’s practice of edification, indirect communication, the virtues and Christianity” (PhD diss., Baylor University, 2006), 3.

²⁹ Tietjen, *Edification*, 3.

³⁰ Schatplichtig aan de westerse filosofische traditie en met name Kant, wilde ook Kierkegaard de fundamentele categorieën voor het (christelijke) leven in kaart brengen, opdat er geen misverstand verstaat, over wat men bedoelt met woorden als ‘geloof’ of ‘moed’, en opdat de lezer zijn handelen naar aanleiding van een juist begrip ervan, oprecht en doelmatig kan aansturen.

³¹ Tietjen, *Edification*, 261.

Hij moet dus in ieder geval gesteld en geponeerd worden, zodat men zich aan dit ideële beeld kan spiegelen. De ‘smalle poort’³² wordt hier figuurlijk gebouwd, zodat wie er doorheen wil, weet waar hij of zij aan begint. Er mag dus niet op deze eis worden ‘afgedongen’: de eis mag niet worden afgezwakt, noch mag hij worden ‘verzwegen – in plaats van eigen tekorten te erkennen en toe te geven’. Tot slot ziet Kierkegaard *zichzelf* als lezer van zijn eigen werk. Anti-Climacus voert het woord in OC, niet Kierkegaard. Kierkegaard neemt zijn eigen boodschap ter harte en weet ook zelf dat hij ruimschoots tekortschiet bij het navolgen van Christus op de manier die Anti-Climacus voorschrijft. Ook hij voelt zich beoordeeld door Anti-Climacus’ boodschap.³³ Kierkegaard beschrijft deemoedig zijn imperfectie, die hem noopt tot toevlucht in de genade, een christelijk begrip bij uitstek, en stelt dan nog deemoediger: niet alleen omdat hij het ideële karakter van Anti-Climacus’ absurde eisen niet kan nakomen vraagt hij om genade, maar omdat hij er *tantummodo* aanspraak op maakt.

iii. Aanroep

Met een ‘aanroep’ vestigt iemand de aandacht op zichzelf door stemverheffing, maar het is ook een bede tot het hogere.³⁴ Anti-Climacus maant de lezer dus, voordat hij OC induikt, om stil te staan en zich te richten tot Jezus. Anti-Climacus schrijft:

“Wel is het achttien eeuwen geleden dat Jezus Christus hier op aarde is rondgegaan, maar toch is het geen gebeurtenis als andere gebeurtenissen, die eerst als verleden overgaan in geschiedenis en dan als verst verleden overgaan in vergetelheid.” (OC, 17)

Hier introduceert Anti-Climacus het centrale thema van Nr. I: gelijktijdigheid. Het feit dat Jezus Christus hier als de incarnatie van God op aarde rondliep, verliest *nooit* zijn eeuwigheidswaarde. Maar, voegt Anti-Climacus toe, ‘dan moet er wel geloof op aarde gevonden worden.’ (OC, 17) Zolang er slechts één persoon is die gelooft in Jezus, één “waarheidsgetuige”,³⁵ is Jezus aanwezig op aarde, bij hen die echt geloven. Is zo’n gelovige

³² Mattheüs 7:13-14.

³³ Vincent Delecroix, "Final Words: Training in Christianity as a Terminal Writing," *Kierkegaard Studies Yearbook* 2010 ed. 2010 (2010): 95, <https://doi.org/10.1515/9783110223026.91>.

³⁴ In een kladversie van het manuscript noemde Kierkegaard deze passage ‘Bøn’, of ‘gebed’. (OC, 303, noot 3)

³⁵ De ware navolger; iemand die de waarheid van Christus heeft gezien en ervaren. (OC Nawoord 297)

er niet, dan is de betekenis van Jezus' leven ongewis. De opdracht voor de gelovige als 'waarheidsgetuige' luidt hier dus: "gelijktijdig" (OC, 17) zijn met Jezus, zijn leven op aarde eerbiedigen *door het te imiteren*. Die gelijktijdigheid opent namelijk de omstandigheid van Christus leven 'voor jou'. Zolang we het niet imiteren, kunnen we nooit getuige zijn van wat Christus heeft betekend voor zijn naasten: "Deze gelijktijdigheid is voorwaarde voor het geloof, en nader bepaald is ze het geloof". (OC, 17) *Noodzakelijk* gelijktijdig dus, roepen we Jezus aan, want enkel als 'navolgers' ervaren we hem in zijn ware gestalte. Zo scheppen we de voorwaarden om de werkelijkheid te ervaren zoals hij hier op aarde is rondgegaan en kan een gelovige 'in Christus' bijzijn' uit zijn naam handelen. (OC, 17) We kunnen dus niet gelijktijdig zijn *zonder* de gedachtenis aan Jezus. Die gelijktijdigheid heeft ook nog een bepaalde specificatie: hij vindt plaats in "vernedering", want Christus kwam ter wereld als dienstknecht,³⁶ en dus niet in de "heerlijkheid" (OC, 17) die gepaard gaat met de verwachting van zijn wederkomst, die in de Bijbel wordt beschreven,³⁷ en wat het beeld is dat de christenheid zich maar al te graag van Christus aanmatigt.

Anti-Climacus besluit deze aanroep met de Bijbelpassage Mattheüs 11:6, "Zalig hij die zich aan mij niet ergert," en de aanroep tot Christus: "Mogen we u zo zien, en dat we ons dan niet aan u ergeren!" (OC, 18)

Hierin ligt dus de christelijke opgave: navolging van Christus in een situatie van gelijktijdigheid. Gelijktijdigheid opent de deur naar het christendom. Door zich dus als christen te gedragen, stelt Anti-Climacus, zal de christen dezelfde vernedering ervaren die Christus te verduren had tijdens zijn leven als dienstknecht, die veracht en vervolgd werd door zijn tijdgenoten. Maar navolging impliceert geloof, en geloof kan alleen plaatsvinden doordat de gelovige geen aanstoot neemt aan het optreden van Christus, en zich niet ergert aan zijn paradoxale voorstellingswijze. Immers: het feit dat hij zegt dat hij God is, staat in een paradoxale verhouding tot zijn verschijning als dienstknecht.

Na deze 'aanroep' begint het hoofdedeel van deze bachelorthesis. In hoofdstuk IV, *De uitnodiging*, legt Anti-Climacus nadruk op de universaliteit van Christus' uitnodiging. In §1.1: *Het wonderlijke* leest u hoe 'wonderlijk' het is dat ieder mens in zijn leven deze bijzondere uitnodiging krijgt: deel te nemen aan de verschijning van Christus als God-in-de-tijd. In §1.2: *De uitgenodigden* treft u Anti-Climacus' uiteenzetting over hoever de uitnodiging strekt en voor wie is hij bedoeld. In §1.3: *Wat is 'komen'?* treft u een toelichting op de mogelijke manieren van het 'komen'.

³⁶ Vgl. Marcus 10:43-45.

³⁷ Vgl. Mattheüs 24:30.

Hoofdstuk V, *'Het halt'* beslaat de rest van het boek - minus *'De moraal'* - en duidt op de terugtrekkende beweging van de christenheid, nadat de uitnodiger zijn uitnodigingswoorden gesproken heeft. In §2.1: *De christenheid* treft u een beschrijving van een aantal vooronderstellingen die in de christenheid het ware geloof ondermijnen. §3.1: *Het ergerlijke* introduceert de 'onheilige geschiedenis' waarin, in §3.2: *Christus' leven*, een beschrijving wordt gegeven van de reactie die Anti-Climacus' tijdgenoten zouden kunnen hebben op Christus' daadwerkelijke verschijning. In §3.3: *Christus' dood* treft u de gevolgen van die ergernis voor Christus en zijn navolgers. In §4: *Het ergerlijke als onvoorwaardelijkheid en zonde* volgt een toespitsing op twee 'ergerniswekkende' eigenschappen van Christus in het bijzonder. In §5: *Het christendom als het absolute* wordt de rechtvaardiging van het strenge christelijke ideaal uiteengezet door Christus als 'het absolute' te bepalen. §6: *De moraal* stelt dat de weg naar het christendom zich voltrekt door het zondebewustzijn, maar wijst ook op de mogelijkheid voor genade voor degenen die niet in de strengste zin willen of kunnen navolgen.

IV. De uitnodiging

“Komt tot mij allen die vermoeid en belast zijn, en ik zal jullie rust geven.” (OC, 21)

De uitnodiging behandelt het ‘wonderlijke’ van de uitnodiging, geeft vervolgens een beschrijving van hoever die uitnodiging strekt, en benoemt tot slot de verschillende hoedanigheden waarin men er gehoor aan kan geven.

Anti-Climacus wil de lezer allereerst op maieutische wijze deelgenoot maken van hoe “wonderlijk” het is dat Jezus, degene die *zelf* de hulp komt brengen, roept: “Komt!”. (OC, 21) Een buitengewoon barmhartige, bijna mensonmogelijke gebeurtenis. Hij knipt de uitnodiging op en benadrukt iedere afzonderlijke zinsnede in het licht van zijn 'wonderlijkheid'.

§1.1: Het wonderlijke

“Komt!” (OC, 23)

Dat een marktkoopman die zijn waren kwijt wil, of een dokter die wil verdienen aan zijn klanten roept ‘Komt!’, is niet wonderlijk. Beiden hebben baat bij mensen die hén komen helpen. Christus, echter, roept ook ‘Komt!’, maar *geeft* zich, zonder iets van de hulpbehoefte te verlangen. Wat een hulpbehoefte enkel hoeft te doen, is de hulp te *aanvaarden*: zich ervoor open te stellen, zoals Maria, die aan Jezus’ voeten lag.³⁸

Dat is bovendien het enige “nodige” dat volgens Anti-Climacus kan “redden” van de “enige werkelijk gevaarlijke ziekte”. (OC, 23)

Zoals we in ZD lezen is dat: de *vertwijfeling*, die ontaardt in *zonde*. Zonde is: “Na door een openbaring van God te zijn voorgelicht over wat zonde is voor God vertwijfeld niet zichzelf te willen zijn of vertwijfeld zichzelf te willen zijn.” Vertwijfeld (niet) zichzelf willen zijn, ziet Anti-Climacus als een “scheefgroei in de zelfverhouding,” die veroorzaakt wordt door een “krampachtige poging van het zelf om zich zelfstandig in het bestaan te handhaven”. Men raakt dus verstrikt in vertwijfeling en zonde zodra men alles in het leven naar eigen inzicht en op eigen kracht wil doen, en daarbij de schatplichtigheid aan de macht die hem (als

³⁸ Romeinen 8:32. Anti-Climacus doorspekt zijn tekst met Bijbelcitatoren. Voor de leesbaarheid zullen deze niet allen herhaald worden, enkel wanneer er anderszins een retorische of inhoudelijke lacune ontstaat.

mens) gesteld heeft miskent, aldus Karl Verstrynghe in het nawoord van *Ziekte tot de dood*. (ZD Nawoord, 170-174)

Een mens heeft God bovendien ‘nodig’ bij de opheffing van die vertwijfeling. Want God, als schepper van het universum, heeft ieder individu geschapen, met al zijn talenten, mogelijkheden en beperkingen. En precies *daar* komt de ergernis om de hoek kijken. Want wanneer Christus, als ‘maatstaf van het Goddelijke’, (ZD Nawoord, 170) ons ‘uitnodigt’, breekt voor de mens een nieuw soort bewustzijn aan: (ZD Nawoord, 174) het bewustzijn van Christus, die zich te kennen heeft gegeven als God-in-de-tijd, die het individu uitnodigt. En de uitnodiging te accepteren betekent, in de meest strenge zin, *navolging*: te leven zoals hij, op de manier waarop God dat van je vraagt. De ergernis *als* zonde betekent dus: een bewust verzet tegen God als maatstaf voor de eigen existentie.

Het is begrijpelijk dat een mens (in eerste instantie) bedankt voor de hoge eisen die God-als-Christus van hem verlangt. Maar de existentiële vertwijfeling in een mens ontstaat echter daar waar hij willens en wetens Jezus’ uitnodiging afslaat, en dus niet Gods wil uitvoert. Niet Gods wil uitvoeren is een ‘zonde’; daardoor gaat men dus in wezen tegen zijn eigen zondebewustzijn in. Daar ontstaat de scheefgroei in de zelfverhouding: de vertwijfeling als splitsing tussen het menselijk en goddelijk beginsel. De vertwijfeling wordt daarbij “intensiever naarmate men meer ergernis neemt aan de idee dat men geen heer en meester is over de eigen existentie, naarmate men zich aversiever en offensiever opstelt tegen de eigen goddelijke grond.” (ZD Nawoord, 174)

Een mens kan dus kiezen: geërgerd en vertwijfeld zijn eigen weg gaan, of gered worden door Christus’ weg te volgen. En het wordt hem letterlijk voor de voeten geworpen, want Christus gaat naar de zondige mens *op zoek*. Wat een uitgelezen kans, hoe *wonderlijk!* (OC, 23-24)

“Komt *allen!*” (OC, 24)

Hoewel een bluffer - of een valse profeet - zou kunnen doen alsof hij ‘allen’ hulp zou kunnen bieden, terwijl hij in feite nog niet één mens kan helpen, was Christus zeker van de waarde van zijn hulp en bood deze aan *allen* aan, zonder voorliefde of voorkeur. Ook dat bemerkt Anti-Climacus als ‘wonderlijk’. (OC, 24)

“Komt *tot mij!*” (OC, 24)

Een welwillend mens kan misschien één noodlijdend mens redden door hem in zijn leefomstandigheden op te nemen – en sommigen doen dat. Christus, echter, maakte zijn omstandigheden *gelijk* aan de noodlijdenden. Zijn barmhartigheid en hulpvaardigheid zijn daarmee onbegrensd. Hoe wonderlijk! (OC, 25)

“Allen, die vermoeid en belast zijn.” (OC, 25)

Een geërgerd mens zou kunnen vragen: “Maar wat is dat dan, vermoeid en belast zijn, waarom verklaart hij dit niet nader, zodat men met zekerheid kan weten wie hij bedoelt? Waarom is hij zo karig met zijn woorden?” (OC, 26)

Antwoord: Om niet kleinmenselijk en kleinzielig te zijn. Het zou een misvatting zijn als iemand zich niet aangesproken zou voelen. Een specificering zou ertoe kunnen leiden dat iemand zich niet tot de uitgenodigden rekent, en dat wil Jezus voorkomen. Dus wonderlijk: de uitnodiging is precies zo gesteld dat daar geen misvatting over kan bestaan.

“Ik zal jullie rust geven.” (OC, 26)

Redetwisten over deze woorden is niet mogelijk. Wie zegt: ‘Ik zal jullie rust geven’, kan weinig anders bedoelen dan: “‘Blijf bij mij, ik ben rust’, of ‘Bij mij blijven dat is rust.’” (OC, 26) De helper is dus de hulp, en geeft een noodlijdende precies wat hij nodig heeft. Deze paragraaf drukt Jezus’ grenzeloze barmhartigheid uit. Het tweede deel van de uitnodiging, zoals beschreven in §1.2: *De uitgenodigden*, laat bovendien zien dat de uitnodiging *alle* wereldlijke grenzen doordringt en dus overal, voor iedere enkeling, te horen is.

§1.2: De uitgenodigden

“Kom, kom allemaal, jij, en jij, en jij ook [...]!” (OC, 28)

Anti-Climacus toont met literaire slagkracht hoe ver de uitnodiging reikt, en ook hen bereikt die steeds hulpbehoeftiger, ellendiger en zondiger, dus steeds verder weg zijn. Zo roept hij de eenzame mens, die een weg heeft afgelegd die verder niemand is gegaan. En bij iedere “tweesprong” blijft de uitnodiging staan, “richt zijn kruis op” en roept: “zoals de roep van de krijgstrompet naar alle vier hoeken der aarde uitgaat.” (OC, 28)

De uitnodiging roept “daar waar tijdelijk en aards lijden zijn kruis heeft opgericht.”

(OC, 28) En wie lijdt er niet, al is het maar in de minste mate, aan zijn aardse bestaan? Maar Anti-Climacus doelt hier op verborgen leed: zij die zich moeten uitsloven, “om zich niet van een zorgenvrije, maar moeitevolle toekomst te verzekeren”: de zieken, kreupelen, doven, blinden. De armzaligen, die leven onder het juk van de rijken. Uitgejouwd of verwaarloosd; mensen om wie niemand geeft. (OC, 29)

De uitnodiging staat ook op de tweesprong, waar de dood tussen dood en leven scheidt. Voor iedereen die meer aan zijn dood denkt dan aan zijn leven. Die in gedachten al in het graf ligt. Voor hen biedt hij rust, met verdriet om verlies. Of rust in het verdriet om het verlies. (OC, 30)

En de uitnodiging staat op de tweesprong, “waar de weg van de zonde afbuigt van de omheining van de onschuld”; voor degenen die een misstap maken, weg van Jezus’ pad. Maar hij roept ook de onschuldigen, die zo behoed blijven voor het kwaad. (OC, 30-31)

Ook staat de uitnodiging op de tweesprong, “waar de weg van de zonde nog dieper in de zonde afdaalt”. (OC, 31) Voor hen die niet weten wat ze doen, of hoe groot hun zonde is, en die zich afvragen of ze nog wel terug kunnen. “O keert om, hier is rust!” (OC, 31)

“De uitnodiging staat op de tweesprong, daar waar de weg van de zonde voor het laatst afbuigt, en zich voor het oog verliest – in de verlorenheid.” (OC, 31) Hij roept hen: “Keert om!”, ook al lijkt de terugtocht nog zo zwaar, want zij die zich deemoedig in hun lot schikken, ook voor hen is het nog niet te laat. (OC, 31)

Dus komt allen, allen, want de uitnodiger opent zijn armen. En als je komt zal hij niet vragen of je schuldig bent aan je situatie, “hij zal het gebogen riet niet nog verder knakken,” (OC, 32) hij zal je oprichten, je een schuilplaats en geborgenheid gunnen. Hij staat op hen te wachten, zoals de vader op zijn verloren zoon staat te wachten. (OC, 32) Om precies dat te doen, is hij de oneindig lange weg gegaan, de weg die God in zijn menswording heeft afgelegd. (OC, 32)

Je kunt er nu niet meer om heen. Deze paragraaf toont aan dat *iedereen* is uitgenodigd: iedereen heeft zich weleens ellendig gevoeld, is zondig geweest, of snakt naar rust. Daarom legt Anti-Climacus in §1.3: *Wat is ‘komen’?* uit hoe iemand aan de uitnodiging gehoor kan geven.

§1.3: Wat is ‘komen’?

“*Komt!* Want hij neemt aan dat wie vermoeid en belast zijn, de last maar al te zwaar voelen [...]” (OC, 33)

Net als de vorige paragraaf, is deze vooral oratorisch en daarmee maieutisch van aard. Anti-Climacus vervolmaakt 'de uitnodiging' zoals ze klonk in de vorige twee paragrafen. Want wat als de hulpbehoevende zo vermoeid is, dat hij geen woord meer kan uitbrengen? Wat moet iemand die afgemat is en bijna bezwijkt onder zijn last? Of degene die opgesloten zit in zichzelf, die enkel nog met een rondspiedende blik durft te zoeken naar de helper?

Juist voor hen geldt de uitnodiging, vindt Anti-Climacus: mensen die hun hart op de tong hebben over hun lijden, zijn vermoeid noch belast. Uiterlijke kenmerken, die verraden dat iemand vermoeid en belast is, als teken of symbool, zijn allerm minst nodig. En wie alleen innerlijk vermoeid en belast is, komt maar met "gezalfd hoofd en gewassen gezicht".³⁹ (OC, 34)

Want hoe je eruitziet, daar is het de uitnodiger niet om te doen. Het gaat erom *dat* je komt. En doe het nú, want hoe langer je wacht, hoe zachter de roep klinkt. Kom dus, hoe moe en afgemat je ook bent, hoe lang je ook vergeefs op hulp hebt gewacht: al meen je geen stap meer te kunnen verzetten, het geen moment langer uit te houden, voordat je zult bezwijken. Zet dan nog één stap. "O, nog maar één stap, hier is de rust! 'Komt!' Maar ach, als er nu eens iemand was, iemand zo ellendig dat hij er niet toe in staat was te komen – o, een zucht is genoeg. Dat je naar hem zucht, ook dat is komen." (OC, 35)

En daarmee besluit Anti-Climacus zijn uiteenzetting over de 'uitnodiging'. Er mag nu geen twijfel meer bestaan over het feit dat *iedereen* is uitgenodigd, en kan komen, op zijn manier, en dan hulp en rust zal ontvangen.

Maar in het volgende hoofdstuk komen we het struikelblok tegen, dat voor een groot deel van de genodigden de uitnodigingswoorden een ommezwaai geeft, en ze doet klinken als 'Weg!', zodat de mensen niet *komen*, maar halthouden, of zelfs weglopen!

³⁹ Vgl. Mattheüs 6:17-18.

V. Het 'halt'

'Komt tot mij allen die vermoeid en belast zijn, en ik zal jullie rust geven.' (OC, 39)

Als volleerd dialecticus laat Anti-Climacus het betoog hier kantelen, (OC Nawoord, 290) en confronteert de lezer met het feit dat het mooie beeld van de uitnodiging niet klopt. Want er gaat meer schuil achter de uitnodiging en de historische situatie waarin hij te horen is, dan we tot nu toe te weten zijn gekomen, waardoor het paradoxale karakter van de uitnodiging, maar met name van de uitnodiger, tevoorschijn komt.

'Gelijktijdigheid' vormt namelijk de toegang tot Christus, want in gelijktijdigheid bestaat er geen onmiddellijk onderscheid meer tussen Christus' tijdgenoten (de onmiddellijk gelijktijdigen) en gelovigen en 'genodigden' uit Anti-Climacus' 19^e-eeuws Kopenhagen (en nu, in de 21^e eeuw). Maar gelijktijdigheid blijkt voor veel mensen te gortig. Ze vinden het een overdreven, ijdele aangelegenheid. Wil iemand aan de uitnodiging gehoor geven, dan moet hij namelijk gelijktijdig worden met de uitnodiger en zijn tegenstrijdige verschijning die hij als Godmens is: de allerhoogste, met het uiterlijk van een armoedzaaier. Iemand 'met nog geen plek om zijn hoofd te neer te leggen'.⁴⁰ En daar bedanken de mensen voor.

Gelijktijdigheid gaat niet om een strikte historisch-feitelijke reconstructie van Christus' levensomstandigheden. Die blijft steken in de beschrijving van iemand die tijdens zijn leven miskend werd en na zijn dood op het schild werd gehesen als de 'grootste'; de gevierde man. Noch moet het christendom opgevat worden als een religieuze doctrine waarin Christus "al docerend tot die speculatieve eenheid van God en mens gemaakt [wordt] *sub specie aeterni*." (OC Nawoord, 290) De ware gelijktijdigheid neemt Christus als uitgangspunt voor een relatie "waarbij de eigen existentie in het geding⁴¹ is, zodat de heilige geschiedenis van Christus 'waar' wordt in het leven van de enkeling." (OC Nawoord, 290) Enkel een historisch-kritische reconstructie van Jezus' leven bevat niet het soort 'werkelijkheid' waar Anti-Climacus op doelt, omdat ze "alleen reconstrueert en geen werkelijkheid 'voor mij' opent." Maar de gelijktijdigheid opent *wel* die werkelijkheid 'voor mij'. Alleen in gelijktijdigheid kun je dus iets van het leven van Christus begrijpen. En dat doe je door je te bevinden in de situatie die 'hoort' bij zijn verschijning. (OC Nawoord, 291) Echter, zoals we in 'Het halt' lezen is dat niet zo

⁴⁰ Lukas 9:58.

⁴¹ *In het geding zijn* betekent: aan de orde zijn, in bespreking zijn, maar een geding is ook een proces, een rechtszaak, een geschil. Er wordt in een geding iets getoetst, net als dat het leven van de christen gemeten wordt aan het leven van Christus.

simpel als het lijkt, en staat de menselijke rede, dan wel menselijke trots als ‘ergernis’ *in de weg* van navolging van Christus als het ‘absolute’.

§2.1: De christenheid

Waar houden we dus halt voor?

“Dat de uitnodiger die bepaalde historische persoon is en wil zijn, die hij achttienhonderd jaar geleden geweest is, en dat hij als die bepaalde persoon en levend onder de omstandigheden waaronder hij toen leefde, die uitnodigingswoorden gesproken heeft.” (OC, 41)

Er zit een bepaalde spanning in deze zin. Een gebrek aan bewijs maakt het in Anti-Climacus’ uitleg ervan filosofisch gezien tot een apodictische⁴² stelling: “[a]nders beweren zou godslastering zijn.” (OC, 41) Anti-Climacus beroept zich echter meermaals op Bijbelse verwijzingen wanneer hij zegt dat Christus *bewust* en op *zijn manier* als God in de tijd kwam, als “teken van ergernis en voorwerp van geloof”. (OC, 41)

Dat heeft een aantal implicaties. In een dialectisch vraag-antwoord of these-antithese-spel schetst Anti-Climacus in de delen *a*, *b*, *c*, *d* en *e*⁴³ zijn beeld van het ware christendom. Anti-Climacus weerlegt er de vragen en aannames die de christenheid karakteriseren, omdat de antwoorden die zich erin hebben laten blijken een afgezwakt geloof bemiddelen, en afleiden van het ‘ware’, nieuwtestamentische geloof. Deze antwoorden richten zich namelijk op de geschiedenis van een ‘zegevierend christendom’, als uitkomst van een optelsom van geschiedkundige feiten, waardoor het ‘weten’ de plaats inneemt van het ‘gelooven’. In *e* culmineert dat op anticlimactische wijze in een vergelijking tussen het leven van Christus en een mens ‘die tijdens zijn leven van zijn tijdgenoten dezelfde behandeling te verduren heeft als Christus heeft gehad’. Anti-Climacus laat zien dat zo’n vergelijking godslastering is. Hij geeft daarmee de aanzet tot *f* (*het ongeluk van de christenheid*), waarin hij letterlijk stelt dat de christenheid het christendom heeft afgeschafte, en het ‘van alle sap en kracht onttrokken heeft’. (OC, 50-53)

§2.1 a: *Wie heeft die uitnodigingswoorden gesproken?*

⁴² Vanzelfsprekende.

⁴³ In zekere zin zijn het allen these-antithese constructies daar het retorische vragen betreft.

Niet Christus in heerlijkheid, zittend aan de rechterhand van de Vader nodigde uit, maar de wereldse verschijning van Jezus Christus, in de omstandigheden van zijn wereldse bestaan: in vernedering, in de gestalte van een dienstknecht. (OC, 43) 'Maar is Jezus dan niet altijd dezelfde, en dus in heerlijkheid?' Hij is inderdaad heden en gisteren dezelfde, en dezelfde als achttienhonderd jaar geleden,⁴⁴ zegt Anti-Climacus. Maar de heerlijkheid heeft niemand *gezien*, daarin kan men dus enkel *geloven*, zoals in zijn wederkomst. En *pas dan* wordt hij anders. (OC, 42) Maar het was Christus in de *vernedering* die de uitnodigingswoorden sprak, want "slechts zo heeft hij bestaan". (OC, 42)

Anti-Climacus hekelt eveneens een kerk die, in haar 'hele noch halve' uitlatingen; het "wereldlijk bericht van de wereld- of kerkgeschiedenis", (OC, 42) Christus, gedurende achttienhonderd jaar, op een onware manier anders doet voorkomen dan dat hij was. Christus' verschijning proberen om te buigen, te verklaren of naar eigen goeddunken in te vullen leidt nergens toe: als hij als mens, onherkenbaar in "incognito", dus "ondoorgrondelijk voor elk medeweten", wil rondgaan en zijn medemens wil onderwijzen, dan weet hij toch zelf het beste waarom hij dat doet? (OC, 43)

§2.2 b: Kan men uit de geschiedenis iets over Christus te weten komen?

Nee. Een mens kan überhaupt niks over Christus 'weten'. Christus is als "paradox" enkel "voorwerp van geloof". (OC, 43) Aangezien de essentiële waarheid (Christus' leven) ons bevattingsvermogen ver te boven gaat in de mate dat we haar niet objectief kunnen benaderen, komt ze tot ons in de vorm van een paradox. Een paradox is een soort spanning tussen ten minste twee extremen. In Anti-Climacus' gebruik ervan bedoelt hij de vereniging van Jezus als een volledig goddelijk en volledig menselijk wezen. Niemand kan begrijpen hoe zoiets kan zijn. Het is echter geen platte, logische tegenstelling, van twee elkaar uitsluitende premissen, zoals 'Jan is een man en is geen man', waarbij het woord 'man' hetzelfde betekent aan beide kanten van de propositie. Anti-Climacus' gebruik van de 'paradox' doelt niet op een relatie met zoiets dergelijks, dat 'slechts' onmogelijk is of contradictoir, maar doelt eerder op een existentiële relatie tot het paradoxale, absurde of onbegrijpelijke.⁴⁵ Elke poging om zoiets paradoxaals teniet te doen wordt dan een poging om te objectiveren wat niet objectief te vatten is. De paradox is óf als subjectieve bestaans-communicatie een appel op onze subjectieve relatie tot Christus, óf een reden om het geloof af te doen als *dwaasheid*. En alle

⁴⁴ Vgl. Hebrëeën 13:8.

⁴⁵ Storm, "Fifth Period".

(geschiedkundige) kennis is, als door mensen gefabriceerde kennis, eeuwig ontoereikend, gaat niet over wie Christus naar waarheid is, maar is als historische mededeling slechts een “mededeling van het ‘weten’” (OC, 43) en richt zich op het verstand, niet op het hart. Maar Christus was voorwerp van geloof, en bestaat dus slechts voor het geloof. In hem kan men alleen maar *geloven*. (OC, 43)

§2.3 c: Kan men uit de geschiedenis bewijzen dat Christus God was?

Dit is in wezen dezelfde vraag als de vorige, maar gaat expliciet over een soort geschiedkundig bewijs voor Christus' God-zijn. We kunnen het antwoord nu wel raden en Anti-Climacus gaat er met gestrekt been in: “Is er eigenlijk een idiotere tegenspraak denkbaar dan te willen *bewijzen* of een enkele mens God is?” (OC, 44) Dan vervolgt hij: “Dat een enkele mens God is, of liever, zegt dat hij God is, is immers de ergernis κατ' ἐξοχήν [bij uitstek].” (OC, 44) Het ergerlijke is, zoals Anti-Climacus het hier uitlegt, ‘dat het met alle menselijke rede in strijd is’ - want Christus als ‘voorwerp van geloof’ vereist een deemoedige houding, en is ook ergerlijk in zijn manifestatie als vernederde. (OC, 44) En dat wat in strijd is met alle rede proberen te maken tot het redelijk-werkelijke⁴⁶ zou een tegenspraak betekenen.⁴⁷

En de ‘bewijzen’ die de Schrift vermeldt, dus de wonderen, de wederopstanding, etc., zijn er eveneens niet om te dienen als redelijk argument, maar zijn en willen als ‘voorwerpen van geloof’ evengoed als tegenspraak met de rede dienen. (OC, 44)

“Is het dan niet zo dat Christus' naam over heel de wereld verkondigd is? Wordt hij niet overal geloofd? Staat er niet in elke stad, in elke dorpskern een dorpskerk?” (OC, 44) En is dat dus niet genoeg bewijs voor het feit dat Christus God was?

⁴⁶ De woordkeus suggereert een kritiek op Hegels terminologie. Hegel stelde: ‘Das Wahre ist das Ganze.’ Het ‘hele’ was bij Hegel per definitie het ‘redelijke’, daar het de absolute wereldgeest betrof, die via een dialectische ontwikkeling in de wereld verwordt tot ultieme kennis. Maar in Hegels systeem is de christelijke God ondergeschikt aan deze ‘wereldgeest’, wat Kierkegaard als blasfemie beschouwde.

⁴⁷ In noot 135 op pagina 304 van Jan Sperna Weilands vertaling van *Wijsgerige Kruimels*, vermeldt hij de volgende verhelderende gedachte: “Het christelijke geloof is dus niet, zoals voor Hegel, het eindpunt van de ontwikkeling van het religieuze bewustzijn van de mensheid, in een *enchaînement* met de eerdere vormen van het religieuze bewustzijn verbonden [...]. Dat God mens is geworden, is het onbegrijpelijke, het is echter niet ‘tegen het verstand’, maar ‘boven het verstand’; maar dat is het alleen voor wie in het geloof omziet. De absurditeit is niet meer dan de ‘eerste vorm’, achteraf is het verhaal niet meer absurd, maar ‘de kracht Gods en de wijsheid Gods’. (vgl. 1 Corinthiërs 1:24) Dat is helemaal in de geest van *Wijsgerige Kruimels*, waar immers sprake is van een ontmoeting ‘gelukkig als het elkaar verstaan van de liefde’, waarin de paradox niet meer het absurde is.’ Kierkegaard zegt dus nadrukkelijk: niet de paradox is het absurde, maar hij heeft het verstand tot het absurde, namelijk tot de onwaarheid, gemaakt.”

Anti-Climacus, snedig: "Neen." (OC, 44) Die christelijke zegetocht kan dat nu niet, morgen niet, en in de eeuwigheid niet aantonen. Het toont hoogstens aan dat Christus een groot mens was, misschien wel de grootste van allen. Want stel, je gaat uit van het predicaat 'mens', dan maakt de geschiedenis hem inderdaad de grootste. Maar geloof je in hem als 'God-in-de-tijd', dan heb je die geschiedenis dus niet meer nodig om iets te hoeven bewijzen. Want stel, je neemt aan dat hij mens was, wanneer heeft de geschiedenis zijn werk dan gedaan? Wanneer vindt die kwalitatieve 'sprong' plaats die God oneindig onderscheidt van de mens? In het jaar 300? Of moesten er nog wat eeuwen bij? Moest de Keulse kathedraal eerst nog gebouwd worden? Of moet eerst heel de wereld geloven? Is het dan bewezen? Onzinnige vragen natuurlijk, die Anti-Climacus gebruikt om de absurditeit aan te tonen van het willen 'bewijzen', aan de hand van de geschiedenis, dat Christus God was; God verschilt kwalitatief oneindig van alles wat menselijk is, en daarmee basta. "De geschiedenis mag een nog zo goede wetenschap zijn, zij moet niet zo verwaand worden dat ze op zich neemt wat de Vader zal doen: Christus met de heerlijkheid bekleden, terwijl ze hem het schitterend kostuum van de gevolgen [van zijn leven] omhangt alsof dat de wederkomst was." (OC, 49) In de situatie van de christenheid bedoelt Anti-Climacus dus: een 'schitterend' christendom is geen reden om te geloven. Dat is zo iets als een successupporter zijn. De kwestie van de gevolgtrekking uit de geschiedenis is uiteindelijk incommensurabel met het oneindige kwaliteitsverschil tussen God en mens. Het zijn twee wezenlijk verschillende dingen, en de kwaliteit van het goddelijke is onbereikbaar voor de menselijke vermogens. En dus worden we ontegenzeggelijk teruggeworpen op de vraag: willen we Jezus geloven wanneer hij verklaarde God te zijn, of niet?

§2.4 d: *Is het gevolg van Christus' leven belangrijker dan zijn leven?*

Voortbordurend op de vorige paragraaf, beroept Anti-Climacus zich ook hier weer op het oneindige kwaliteitsverschil tussen God en mens. Een mensenleven op zich is niet merkwaardig. Mocht een mensenleven merkwaardig zijn, dan zou zijn of haar leven een bepaalde merkwaardigheid gekend moeten hebben: "wat hij heeft uitgericht, de gevolgen van zijn leven." (OC, 49) Die merkwaardigheid komt dus pas op de tweede plaats. Maar het feit dat God in menselijke vorm, als Christus, onder ons was, neemt die bewijslast weg. Dat is oneindig merkwaardig *in zichzelf*, al was zijn verdere leven doodgewoon. (OC, 49-50)

§2.5 e: *Een vergelijking tussen Christus en een mens die tijdens zijn leven van zijn tijdgenoten dezelfde behandeling te verduren heeft als Christus heeft gehad*

Aan de hand van de bovenstaande vergelijking stelt Anti-Climacus in deze paragraaf de vraag: kunnen we Christus naar menselijke maatstaven beoordelen? De context is deze:

“Denken we ons dus een van die heerlijken in. Daar leeft hij met de tijdgenoten, maar hij wordt niet begrepen, niet erkend als wat hij is. Hij wordt misverstaan, dan bespot, vervolgd, tenslotte als een misdadiger omgebracht. Maar het gevolg van zijn leven brengt aan het licht wie hij was. De geschiedenis die deze gevolgen bewaart, laat hem met recht wedervaren.”⁴⁸ (OC, 50-51)

De menselijke geschiedenis heeft deze niet-goddelijke mens vervolgd, maar geeft hem na zijn dood de gepaste erkenning: hij wordt door de eeuwen heen geroemd en gelauwerd. De vervolging wordt erkend als "verblindend", maar omdat de gevolgen van een menselijk leven belangrijker zijn dan zijn eigenlijke leven, “moet dat nu maar vergeten zijn”. (OC, 51)

Maar Jezus' leven gelijkstellen aan zo'n mens zou de “heilige geschiedenis” (“die over zijn leven en levenswandel in de staat van de vernedering bericht”) (OC, 49) tot een “profane geschiedenis maken”, wat getuigt van een “goddeloze gedachteloosheid” (OC, 51) en blasfemische aanmatiging. Want wanneer iemand van Christus' lijdensweg, zijn vervolging en vernedering, zou zeggen: ‘Dat moet nu maar vergeten zijn’, lijkt het alsof het er nu niet meer toe doet, of nooit toe heeft gedaan. Alsof de mens mag zeggen (terwijl ze letterlijk God heeft omgebracht): ‘We waren fout, maar weten nu beter, hij was toch een groot mens.’ Alsof men het recht heeft om, haast verontwaardigd, te stellen: ‘Door hem als groot mens in de geschiedenis te erkennen, hebben we hem er nu toch recht mee gedaan?’ Blasfemie! Alsof Christus erom vraagt om zo vereerd te worden!

Nooit, want zijn vernedering en dood waren geen toevalligheid, volstrekt niet iets “dat hem overkwam”, zegt Anti-Climacus. Hij heeft daarentegen de vernederde *willen* zijn: (OC, 51)

⁴⁸ Het is saillant deze passage te beschouwen in het licht van de Korsaar-affaire, en van het feit dat Kierkegaard zich bewust was van de grote invloed die zijn geschriften zouden hebben.

“De vernedering (dat hij, hoewel God, de geringe mens was), is dus iets dat hij zelf heeft samengevoegd, iets dat hij aan elkaar geknoopt wil houden, een dialectische knoop die niemand zich mag aanmatigen los te maken, en die ook niemand los kan maken vóór hij die zelf door zijn wederkomst in heerlijkheid heeft losgemaakt.” (OC, 51)

Zijn wegen zijn onkenbaar, maar Jezus was nooit, zoals ieder ander subject, onderworpen aan zijn omstandigheden. Ondanks alles heeft *hij* de *mensen* in zijn macht gehad. Hij *is* immers God. (OC, 52) Zo’n heilige geschiedenis, de christelijke levenswandel in vernedering, lijkt raadselachtig, maar God kent zijn eigen weg het best, zegt Anti-Climacus.

Daardoor werd hij nooit “voor het examen van de geschiedenis geplaatst.” (OC, 52) Hij was daarentegen *zelf* de examinerator en daaruit volgt dat *zijn leven het examen* is: “niet alleen voor dat geslacht van toen, maar voor het hele mensdom”. (OC, 52) De invulling van ‘gelijktijdigheid’ krijgt hier dus een letterlijke en concrete betekenis. Christus’ leven was gericht op het stellen van een *voorbeeld*. Christus was een rolmodel, zijn leven een blauwdruk: hij leefde, verrichte goede daden en wekte ergernis op. Toen werd hij vervolgd en vermoord.

En “wee dus het onbeschaamde geslacht dat durft te zeggen: ‘Het onrecht dat hij heeft geleden moet nu maar vergeten zijn, de geschiedenis heeft nu aan het licht gebracht wie hij was, en heeft hem recht gedaan.’” (OC, 52) Dat is dus niet enkel een non-argument, het is een *belediging* en een houding die van een grote onwetendheid van de ‘heilige geschiedenis’ getuigt! Het zou, lijkt Anti-Climacus te zeggen, voor de christenheid wel heel goed uitkomen, en het zou de christenheid van zijn medeplichtigheid aan Jezus’ vervolging ontdoen en tegelijkertijd zo onder de dwingende eisen van navolging uitkomen, als het hem enkel hoeft te ‘eren’.

Want waarlijk eren is imiteren. Een imitatie die in ieder geslacht lijden moet. (OC, 53)

§ 2.5 f: *Het ongeluk van de christenheid*

Het ongeluk van de christenheid is dit: dat de collectieve en dogmatische acceptatie van Christus’ grootsheid, aangetoond door de wereldgeschiedenis, volgens Anti-Climacus “alle sap en kracht” onttrekt aan het christendom, (OC, 53) waardoor de paradox zijn spanning verliest en men in de christenheid christen wordt “zonder er iets van te merken, en zonder ook maar iets van de mogelijkheid van de ergernis te merken.” (OC, 53) De geschiedenis is de

optelsom, en het *weten* in de christenheid de uitkomst. Dat wil zeggen, het *denken te weten*, waarin men elkaar versterkt, over wat christendom is: (OC, 53)

“Er is in de christenheid een eeuwig zondagsgeleuter over de heerlijke en onschatbare waarheden van het christendom, zijn milde troost, maar toch is duidelijk te merken dat het achttienhonderd jaar geleden is dat Christus leefde. Het teken van de ergernis en voorwerp van geloof werd de meest fabelachtige van alle sprookjesfiguren: een goddelijke Joris Goedbloed.”
(OC, 53)

De christenheid verwerd tot een soort echokamer van zelfverheerlijking. Men klopt zich op de borst dat men het christendom als waarheid aanneemt. Zo wordt het christendom gratis: de mogelijkheid tot ergernis verdwijnt, net als Christus' eis tot navolging.

Het “verbitterende” noemt Anti-Climacus dat juist datgene waarover men zich prijst in het *weten*, dat men zich daarover het meest zou *ergeren* als ze hem in gelijktijdigheid zou ontmoeten: dat Christus *als vernederde* het edele en verhevene was. Maar voor daadwerkelijke navolging, en dus voor een *waarlijk* begrip van zijn leven, is men “te consciëntieus, te laf, te benauwd”. (OC, 54) Door Christus dus enkel als verhevene te beschouwen, en daarmee het struikelblok van de ergernis te elimineren,⁴⁹ heeft de christenheid het christendom afgeschaft, zonder het zelf goed te beseffen. En als we willen weten hoe we dat kunnen terugdraaien, moeten eerst de contouren geschetst worden van dit tegendeel van de ‘heilige geschiedenis’, namelijk de onheilige geschiedenis: de geschiedenis van een Christus die tijdens zijn handel en wandel op aarde door zijn tijdgenoten werd verguisd.

§ 3.1: Het ergerlijke

Want hoe heerlijk de uitnodigingswoorden ook klinken, vergeet niet, de uitnodiger is de *geringe mens*: “geboren uit een verachte jonge vrouw, zijn vader een eenvoudige timmerman, verwant met enige andere eenvoudige lieden uit de laagste volksklasse.” (OC, 55) Maar hij ging rond en zei dat hij God was. Hij zei letterlijk: ‘Zalig hij die zich aan mij niet ergert!’⁵⁰ Maar toch ergerde men zich. Hulpbehoeftigen die zijn hulp aannamen, riskeerden daardoor (net als

⁴⁹ Vgl. 1 Corinthiërs 1:22-23.

⁵⁰ Mattheüs 11:6.

hijzelf)⁵¹ uitsluiting uit de synagoge,⁵² en verstoting uit de gemeenschap. Een vreselijke straf. Het is dus denkbaar dat zelfs een doof-blind-melaats mens daarvoor bedankt. (OC, 56)

Zeker, als een koning, in een purperen fluwelen kleed roept “Komt!”, dan zou men zich niet bedenken. Maar dan is het dus geen christendom meer. Want juist de geringe mens roept. En ‘oordeel daarover zelf’, zegt Anti-Climacus. Maar bedrieg jezelf niet, want dit is hoe het is. Het is inderdaad deze mens die zegt ‘Komt allen die vermoeid en belast zijn, en ik zal jullie rust geven.’ Dat ziet er niet bepaald uitnodigend uit, noch veilig, noch legitiem. Want deze mens ziet eruit alsof hij *zelf* de hulp het hardste nodig heeft, hij, die “geen plaats heeft om het hoofd neer te leggen”. (OC, 57) En daarom duikt het publiek nu weg, zoals de rode zee die Mozes met Gods hulp in tweeën spleet, verdwijnt men in hoeken en stegen, wanneer *de vernederde* door de straten gaat en roept: ‘Komt!’.

Wie nu nog niet is weggerend, wie de zalig klinkende uitnodigingswoorden erkent als gesproken door de vernederde, die mag zichzelf beproeven, door zich niet te ergeren. Nu niet, nooit niet. Wat voor een uitdaging daarin besloten ligt, laat Anti-Climacus zien in het volgende deel, waarin hij Jezus’ verschijning in de tijd uiteenzet, door het oog van zijn tijdgenoten. Hier begint de ‘onheilige geschiedenis’, de tegenhanger van de ‘heilige geschiedenis’. Want in de onheilige geschiedenis wordt Christus beschimpt en afgewimpeld, en daar moet je, als ware gelovige, ook aan geloven.

§3.2: Christus’ leven

Wie is dus het volk is dat Christus uiteindelijk heeft vervolgd en vermoord? Dit deel is een levende confrontatie met de ergernis. Met bijtende spot en zijn kenmerkende indirecte, maieutische stijl, demonstreert Anti-Climacus hoe ‘ergernis’ eruitziet door in de huid te kruipen van zijn eigen tijdgenoten en hun gedachtenproces van binnenuit te beschrijven. Hoe zouden de tijdgenoten gereageerd hebben als ze *daadwerkelijk* gelijktijdig met Christus zouden zijn? En wat zouden de implicaties zijn van een verschijning van Christus bij hen in de tijd, het 19^e-eeuwse Kopenhagen? Als in een theaterstuk tekent hij eerst de context op. We praten over Christus “zoals men over een tijdgenoot praat waar je als zodanig verder geen ophef over maakt.” (OC, 58) Maar hij treedt op in omstandigheden die de aandacht op hem vestigen: in de tijd en plaats van Christus’ optreden, zag het volk hoopvol een ‘verwachte’ tegemoet,

⁵¹ Het was de straf voor jezelf voor God uit te geven, wat destijds werd gezien als godslastering.

⁵² Johannes 9:22.

die voor hen een gouden tijd zou brengen,⁵³ en wanneer het zijn tijd is, trekt hij de aandacht naar zich toe door “wonderen en tekenen te verrichten waar in het hele land over gepraat wordt. Hij wordt de held van het ogenblik [...]” (OC, 59) Christus trekt grote groepen mensen, maar hij is nog steeds de geringe mens en zijn tekenen en wonderen wekken ergernis, als zijnde “iets verdraaid opdringerigs”. Ze dwingen een mening af, en wie er helemaal niet aan toe is om te geloven, kan over zoiets “uitermate verbitterd” raken. (OC, 60) Zo’n mens maakt het bestaan namelijk “al te inspannend, vooral naarmate men verstandiger, ontwikkelder en beschaafder is.” (OC, 60) Uit zo’n zogenaamd beschaafde en ontwikkelde bevolkingsgroep tekent Anti-Climacus zes figuren op en hij ontvouwt op magistrale wijze hun starre vooringenomenheid. Allereerst is er de 1) de ‘wijze en verstandige’, daarna komen 2) de ‘geestelijke’, 3) de ‘wijsgeer’, 4) de ‘wijze staatsman’, 5) de ‘bezadigde burger’, en tot slot 6) de ‘spotter’ aan het woord.

Dus de menigte juicht en jubelt, maar de zogenaamd “wijze en verstandige mens” denkt er het zijne van. En wanneer de eerste indruk van verrassing en verbazing verwerkt is, (OC, 60) zou de wijze en verstandige mens zeggen: 1) ‘Gesteld dat hij inderdaad is waarvoor hij zich uitgeeft: een buitengewoon mens. Want ‘God’ lijkt me een grove overdrijving. Maar stel, hij is het buitengewone, dan is hij toch wel erg dom bezig. Hij bekommert zich als een zielenpoot om zijn medemens, steekt er al zijn tijd en aandacht in, zonder er iets voor terug te vragen. Toegegeven, hij verricht mirakelen, en zijn uitspraken duiden op een buitengewoon diep inzicht in het menselijk hart. Maar in plaats van trots mensen hun aanbidding en onderwerping te aanvaarden, is hij voor allen toegankelijk. Zo kom je nergens in de wereld, tenzij je probeert om voor gek gezet te worden. Je kunt veel beter de mensen bedriegen en je bedrog de schijn van weldaden geven, zo oogst je alle voordelen. Maar zich zo te geven als hij doet, allesbehalve aan zichzelf denken, de mensen er bijna om bedelen die weldaden aan te nemen: neen, mij bij hem aansluiten, dat zou nooit in me opkomen.’ (OC, 61)

Of de wijze en verstandige zou zeggen: ‘Hij is letterlijk niets. En de volksgunst is een zeer onbestendig iets. Wat heeft hij voor zijn toekomst gedaan? Niets. Heeft hij een betrekking? Neen. Wat zijn zijn vooruitzichten? Geen. Iets heel eenvoudigs maar, hoe wil hij de tijd verdrijven als hij ouder wordt? De lange winteravonden, waarmee wil hij die vullen? Hij kan niet eens kaarten. Mij bij hem aansluiten? Neen, daar bedank ik voor, gek ben ik God zij dank nog niet geworden.’ (OC, 61-62)

Of de wijze en verstandige zou zeggen: ‘Mocht er een godsbestuur bestaan, waarom

⁵³ Jesaja 11 en 65:17-25.

zou het zijn goddelijke macht dan aan deze zogenaamde Godmens verspillen? Hij doet toch niet wat hij zelf zegt. Hij gooit zijn parels voor de zwijnen, en zal weldra vertrapt worden. Kon men hem zijn wijsheid maar aftroggelen zonder zijn discipel te worden. Ik zou het bewerken en kunnen uitgeven. Want zoveel zie ik goed, er zit iets zeer dieps in wat hij zegt, het jammerlijke is alleen dat *hij* het is die het zegt. Deze wijsheid is blijkbaar aan een gek toevertrouwd. Zijn discipel worden, dat is dus ook jezelf voor gek zetten.' (OC, 63)

Of de wijze en verstandige zou zeggen: 'Zijn verdienste is dat hij duidelijk maakt dat dit hoogdravende, te leven voor het goede en ware, een aanzienlijke dosis belachelijkheid bevat. Naar voren dringen om naar een plaats te komen waar geld, roem en eer te behalen valt, daarvoor zal niemand je veroordelen. Maar naar voren dringen zodat je uiteindelijk aan de schandpaal de zweep krijgt: hoe verheven, hoe christelijk, hoe dom.' (OC, 63-64)

En tot slot zou de wijze en verstandige kunnen zeggen: 'Ik stel me koel en rustig op, van vlug oordelen kan men mij niet beschuldigen. Of hij God is zou ik nooit kunnen zeggen. Hij imponeert het verstand met zijn verschijning. Maar pas de afloop van zijn leven kan de doorslag geven of hij werkelijk het buitengewone is geweest, dan wel of hij, misleid door zijn verbeeldingskracht, een al te strenge maatstaf heeft gelegd, niet alleen voor zichzelf, maar voor het mens zijn in het algemeen.' (OC, 64-65)

2) De volgende figuur die Anti-Climacus ten tonele voert is de 'geestelijke'. De geestelijke zou zeggen: 'Het optreden van deze mens heeft iets dubbels, hij doet zich voor als rechter, die de bestaande orde veroordeelt door als een arme te leven. Maar toch noemt hij zichzelf de verwachte. Hij sluit zich niet aan bij ons, de bestaande geestelijke orde, om die als de allerheerlijkste bloesem tot zijn hoogste ontplooiing brengen, maar trekt op met vissers en handelswerklieden. Als hij daadwerkelijk de verwachte is, dan is dat toch weer van vooraf aan beginnen? Het is confusie om zowel rechter als verwachte te willen zijn. Die dubbelheid wordt daarom zijn ondergang, en zal de waarheid aan het licht brengen. Want dat een verwachte catastrofaal aan zijn einde komt, dat is toch niet mogelijk.' (OC, 65-66)

3) En dan is er de wijsgeer. De wijsgeer zou zeggen: 'De tot in het extreme opgedreven vorm van de zuivere subjectiviteit en de loutere negatie van zo een enkel mens die zich uitgeeft als God, is tot nu toe nog niet waargenomen. Met zogenaamde wonderen, een aantal aforistische uitspraken en een handvol kernachtige volzinnen houdt hij het volk voor de gek, want ze gaan ook nog in hem geloven - in plaats van dat hij ze iets *leert!* Bovendien, als het waar is wat hij zegt, dat hij de Godmens is, dan zou het consequent zijn deze figuur te moeten aanbidden. Een grotere wijsgerige bestialiteit is niet denkbaar.' (OC, 66-67)

4) En dan is er de wijze staatsman. De wijze staatsman zou zeggen: 'Deze mens, die

beweert God te zijn, heeft zijn krachten reeds getoond, en het volk dat achter hem aanloopt geeft hem aanzienlijke macht. Daarom is hij gevaarlijk. Maar vreemd, hij doet niets met deze macht. Hij maakt geen aanstalten voor een grote verandering. Hij zweeft. Wil hij soms strijden voor het nationaliteitsbeginsel? Een communistische omwenteling? Een democratische hervorming? In ieder geval blijf ik op afstand. Hij moet over zichzelf struikelen. En dat gaat op den duur gebeuren, door de grote consequenties die hij achter zich aansleept. Wacht maar af'. (OC, 67-68)

5) En dan is er de bezadigde burger. De bezadigde burger zou zeggen, (wat volgens Anti-Climacus "het oordeel in zijn familie zou worden") (OC, 68): 'Het zijn vrije, ongebonden mensen die achter hem aanlopen. Straatslijpers en landlopers. Ik heb het mijn zoon op het hart gedrukt: blijf verre van deze mens. Hij doet een paar wonderen, maar geeft hij die kracht ook aan zijn discipelen? Wonderen zijn hoogst onzeker. Maar wat zeker is, is daarentegen zeker. De mensen met verstand hebben bovendien geen goed woord voor hem over, niet de edelachtbare Jeppesen, noch de hoogedelgestrengte Marcus, noch dominee Grønvald. Zijn leven zal op een verschrikking uitlopen. Enkel wanhopige mensen met niks te verliezen, die volgen hem. En waar helpt hij ze vervolgens mee? Hij helpt ze van de wal in de sloot. Maar laat ons mensen zijn, en laat ons deze ellende bespaard blijven.' (OC, 68-69)

6) Tot slot voert Anti-Climacus de spotter op, en de spotter zou zeggen: 'Deze mens die er zo uitziet als wij, niet beter en niet minder, bewijst ons allen een grote dienst met de gedachte dat hij God is. Want als hij God is, dan zijn wij het toch allemaal! Morgen laat ik publiekelijk bekendmaken dat ook ik van goddelijke komaf ben. Zonder zichzelf tegen te spreken, kan hij mijn uitspraak onmogelijk ontkennen! Dat iemand beweert God te zijn is een *belachelijke* tegenstrijdigheid. Wat ons dus te doen staat is precies dat: erom lachen.' (OC, 69-70)

Met deze geniale polemische stijlfiguur legt Anti-Climacus de vinger op de zere plek. Het lijkt geen twijfel dat Anti-Climacus met deze ironische passages zijn tijdgenoten in hun christelijke opvattingen, dan wel existentiële dispositie, wil treffen. Het brengt in kaart waar zijn tijdgenoten zich aan ergeren, waar dus de grens ligt van het ware geloof, en waarom deze zogenaamde 'wijze mensen' het niet aandurven of aankunnen om navolgers te worden:

1) De opvattingen van de 'wijze en verstandige' brengen het verschil tussen menselijke en goddelijke doeleinden aan het licht, evenals het menselijke onvermogen om begrip te kunnen opbrengen voor dat laatste. Deze mens kan enkel denken in termen van wat een mens in de wereld 'neerzet', wat hij *heeft*, hoe hij zijn *toekomst* veiligstelt. Dat Christus door zijn

manier van leven het koninkrijk van God voor de mens toegankelijk maakt, ontgaat hem volledig. Christus te volgen, daar bedankt hij dus voor.

2) De 'geestelijke' is gewend aan een positie van macht en een claim op de waarheid, en meent zeker te weten hoe het zal gaan wanneer de goddelijke 'verwachte' zich onder de mensen begeeft: de verwachte zal zich aansluiten bij de bestaande geestelijke orde om deze tot voltooiing te brengen. Hij kon er niet verder naast zitten.

3) De 'wijsgeer' beschouwt de wereld vanuit een rationele abstractie en Hegeliaans-filosofische terminologie, die onvoorstelbaar ver van de goddelijke doeleinden van Christus afstaan. Christus als God aanbidden zou dus volgens hem een 'wijsgerige bestialiteit' zijn.

4) De 'wijze staatsman' heeft enkel oog voor het winnen en behouden van macht en noemt Christus zelfs 'gevaarlijk'. Zijn passieve verzet bestaat uit afwachten totdat Christus 'struikelt' en ten val komt, zodat hij weer vrij spel heeft.

5) De 'bezadigde burger' gaat af op de mening van de hogere volksklasse, en vreest bovenal dat hij iets verliest van wat hij in zijn burgerlijke bestaan heeft opgebouwd. Het is iemand die volledig opgaat in zijn rol van vader, kostwinner en stadsgenoot.

6) Tot slot komt de 'spotter' aan het woord. De spotter maakt een slimme redenering, maar blijft hangen in zijn spot, in de deconstructie van de ironie, waar Anti-Climacus nu juist, in alle ernst, aan voorbij wil.

Met deze laatste figuur sluit Anti-Climacus dit deel van de tijdgenoten af. Het lijkt een logische conclusie dat hun spot ook de *daadwerkelijke gelijktijdigen* ten deel zal vallen. Wat de boosaardige opvattingen van deze tijdgenoten kunnen betekenen voor ware navolgers van Christus, is volgens Anti-Climacus daarmee het volgende:

“Stel je voor dat je een lijdende bent, maar bedenk waar je je aan blootstelt als je de door hem te volgen zijn discipel wordt. Je stelt je eraan bloot onvoorwaardelijk zo goed als alles in de ogen van alle wijzen en verstandigen en geachten te verliezen.” (OC, 70)

Volgens Anti-Climacus zal het spotten de navolger “gruwelijk overvallen”. (OC, 70) En deze uiteenzetting is volgens Anti-Climacus helemaal niet overdreven. Want hoewel sommige “verlichten en verstandigen” (OC, 70) zich wel degelijk met Christus hebben ingelaten, deden ze dat allen *buiten het zicht*. Zoals Nicodemus de Farizeeër,⁵⁴ die in alle ernst, maar in het

⁵⁴ Johannes 3:1.

donker, Christus opzocht en hem als leraar van God erkende. Maar hij kwam 's nachts, als ware hij op weg naar een misdadiger. (OC, 70-71) Wat voor oordeel ligt daarin besloten!

§3.3: Christus' dood

Waar we in het vorige deel de reactie van Christus' tijdgenoten beschouwden tijdens zijn leven, is nu het tijdstip aangebroken van zijn dood. (OC, 71) Christus is gekruisigd, dus de tijdgenoten kregen 'gelijk'. En kijken we naar zijn gezelschap, omdat een mens wordt beoordeeld aan de hand van het gezelschap dat hij zoekt, dan beschrijft Anti-Climacus dit gezelschap als "de laagste volksklasse", een "optocht van zondaars en tollenaars", "melaatsen die iedereen schuwt" en "krankzinnigen die slechts huivering wekken [...]" Zijn apostelen zijn slechts een paar onwetende vissers, een bijeengeraapt zootje, wiens aanwezigheid Christus' status als goddelijke leraar en meester niet staft. (OC, 72) En welk lot staat hem te wachten, die als gelijktijdige bij deze 'optocht' aanhaakt? Misschien dezelfde behandeling als Christus, misschien nog wel erger.

Maar ondanks zijn meelijwekkende vertoning zijn de machthebbers bang voor Christus. Ze kunnen geen rust vinden door zijn gelijktijdigheid met hen. Ze beramen plannen om hem ten val te brengen. Ze willen hem én zijn erfenis uitwissen, om de oude machtsbalans herstellen, (OC, 73) als een rimpeling die op het water verdwijnt.

En dat zijn volgens Anti-Climacus de twee delen van zijn leven: zowel tijdens zijn leven, als direct erna, werd hij tegengewerkt en vernederd. Allereerst vereerde het volk hem als God, als de verwachte. En de wijzen en geestelijken, de spotters en machthebbers spanden laf, buiten het zicht, en vol haat, een strik. Toen ontdekte het volk "[...] dat het zich in hem vergist had. Dat de vervulling die hij wilde brengen aan alles eerder beantwoordde dan aan hun verwachting van gouden bergen." (OC, 73) Het volk keerde zich van hem af en de machthebbers trokken de strik dicht, wat, zoals Anti-Climacus beschreef in *e*, toch allesbehalve een toevalligheid was.

Wat opvalt is de ogenschijnlijke verslagenheid en verbittering in Anti-Climacus' toon naarmate Christus' leven door verwerpelijk menselijk handelen tot zijn nefaste ontknoping komt. Hij besluit: voel je na het lezen van deze "onheilige geschiedenis" nog steeds het verlangen om te "komen", om je dus van grote ellende in nog grotere ellende te storten... "kom dan hier, hij zal je helpen." (OC, 74)

§4: Het ergerlijke als onvoorwaardelijkheid en zonde

We hebben het 'hoe' gezien van de ergernis in de reactie van Christus' tijdgenoten, en zijn implicaties: Jezus' dood. Als navolger in deze 'onheilige geschiedenis' val je bovendien in dezelfde categorie van paria als Christus deed.

Nu, gesteld dat de kern van de ergernis in strengste zin het feit is dat Christus zegt dat hij God is, (OC, 76) onderzoekt Anti-Climacus in de volgende paragraaf de diepere onderliggende redenen van de ergernis. Het pseudoniem maakt een onderscheid tussen een menselijke en een goddelijke vorm van medelijden, om te zien of Christus hetzelfde lot zou zijn ondergaan als hij niet Christus (en dus God) was, maar enkel mens. Wat zou er gebeurd zijn als Christus 1) het medelijden hetzelfde *aangezicht* zou geven als doorgaans menselijk kan worden begrepen? Als hij zich dus net zo gedroeg als uiterst medelijdende mensen zich gedragen? En wat als hij 2) eenzelfde opvatting had van waaruit de "menselijke ellende", (OC, 76) en de opheffing ervan, bestaat?

Ten eerste, een mens zo barmhartig en buitengewoon bekwaam in hulp bieden aan zijn medemens en tegelijkertijd zo verstoken zijn van enige vorm van zelfhandhaving en aanzien, is menselijk gezien onmogelijk. Maar het is juist deze *grenzeloze onvoorwaardelijkheid* die Christus aan de dag legt, die mensen enkel als een vorm van "krankzinnigheid" (OC, 76) kunnen beschouwen. Wie zich ook maar enigszins aan zo'n goddelijk medelijden waagt, wordt dus niet begrepen, wordt als trots gezien, een ijdel tuit die wat heeft uit te leggen. "*Zich heel letterlijk met de ellendigste één maken,*" is dus het "goddelijk medelijden", (OC, 77) maar eveneens het 'te veel' dat mensen ergert!

Ze willen best wijsheid nastreven, stelt Anti-Climacus, "deugdelijkheid enzovoort", maar willen zelf de *limiet* kunnen bepalen. Met een zelfbehaaglijk genoegen doet men *alsof* hij medelijdend is, voor de schone schijn. Alles wat namelijk de maatstaf van de onvoorwaardelijkheid uitdrukt - wat het lot van de uitnodiger is - moet daarom verdwijnen, moet worden *geofferd*. (OC, 78) Jezus' onvoorwaardelijke medelijden maakt dat nepmedelijden onmogelijk, *ergo*, weg met Jezus. Kruisig hem, offer hem, en verban iedereen die met hem gezien is. (OC, 78-79)

Ten tweede, de ellende die Jezus weg wil nemen is van een ander soort dan de ellende die mensen naar hem toe doet komen. Anti-Climacus noemt dat een vorm van "*misleiding*": (OC, 79) eerst nodigt Jezus armen en zieken, mensen stervend van de honger, bij zich uit. En wat doet hij vervolgens? Hij *vergeeft alleen hun zonden*. "Dat is stuitend," oordeelt Anti-Climacus. "En eigenlijk bespottelijk." (OC, 79) Wat koopt een mens daarvoor? Maar laten we

dit eens beter beschouwen. Want wat Jezus *eigenlijk* zegt, is dat de zonde het *verderf* is van de mensen. Dus: geen zonde, geen verderf. En wie niet in het reine is met het feit dat hij een zondaar is, kan ook niet genezen worden. Ergerlijk!

§5: Het christendom als het absolute

Dit hoofdstuk is de apotheose van het boek. De rollen blijken uiteindelijk weer omgedraaid, Anti-Climacus verandert weer van toon, want hoe geërgerd de mens ook geweest is, Christus heeft het laatste woord. Want als “het absolute” kwam hij in de wereld, en *hij* is daarmee, tegenovergesteld aan het “relatieve”, ook absoluut normstellend. (OC, 81) In die geest stelt Anti-Climacus dat God niet door de mensen herschepen wil worden tot “prettig en menselijk”, maar juist, uit liefde, de mensen wil “herschepenen”. (OC, 81) Afdingen op de eis is daarom niet toegestaan, maar is “verdraaiing” en “onwaarheid”. (OC, 81) Het absolute is bovendien niet met een “eindig waarom commensurabel”, en kan daarom voor alle “door zinnelijkheid beheerste mensen” worden ervaren als een (ergerlijke) “plaag”. (OC, 82)

Wie geen christen wil worden, mag nu afhaken. De rest kan het “oneindige kwaliteitsverschil tussen God en mens” overbruggen, in de gelijktijdigheid.

“In de verhouding tot het absolute is er namelijk maar één tijd: de tegenwoordige. Voor wie niet gelijktijdig is met het absolute bestaat het absolute helemaal niet. En daar Christus het absolute is, is gemakkelijk in te zien dat er in de verhouding tot hem maar één situatie is: die van de gelijktijdigheid.” (OC, 82)

Dus voor wie gelijktijdig is met het absolute, bestaat het absolute wél. *Het absolute bestaat dus.* Maar hoe verhouden we ons er dan toe? In gelijktijdigheid. Dat betekent dus *niet* letterlijk in het jaartal 30 na Christus te leven: “Zijn leven op aarde begeleidt het menselijk geslacht, en begeleidt ieder geslacht apart als de eeuwige geschiedenis. Zijn leven op aarde heeft de eeuwige gelijktijdigheid.” (OC, 84) Dus of het nou tweeduizend of twintigduizend jaar geleden is dat God in de tijd kwam door Christus’ leven, maakt geen verschil. De geschiedenis openbaart hem niet, want: “wie hij is, is alleen duidelijk voor het geloof.” (OC, 82) Alleen in de gelijktijdigheid openbaart zich Christus’ leven op aarde (de ‘heilige geschiedenis’). Oftewel: Jezus leeft, nu, bij ons, maar alleen voor hen die geloven. Alleen in de gelijktijdigheid, wanneer men de figuurlijke sprong waagt, komt naar voren wat Christus volgen betekent. En

dat doe je door te geloven. Door de paradoxale eenheid van Christus en God te erkennen en geen aanstoot te nemen aan zijn aanwezigheid in vernedering. Dan openbaart Christus' waarheid zich in jouw *huidige tijd*, als jouw waarheid, in jouw *innerlijkheid*. Door de sprong, de innerlijke beweging, vindt er dus een kwalitatieve verandering plaats in het leven van de gelovige, en hij beschouwt zijn leven nu, als enkeling, "oprecht voor God". (OC, 85) Door zijn levensomstandigheden aan Christus, in navolging, aan hem gelijkvormig te maken, nodigt hij Christus (en dus God) uit in zijn wereld. Zijn wereld wordt hierdoor anders ingekleurd, krijgt een andere *kwaliteit*. Het openbaart zich als jouw leven, *inclusief* de christelijke waarheid, met nieuwe mogelijkheden, en nieuwe christelijke eisen. Zodra je die sprong van goddelijke openbaring in gelijktijdigheid waagt, zal Christus jou echter ook begeleiden op je pad. Men zal dus, hoe vernederd hij ook is, er beter voor staan dan menig ander in de christenheid, en kan dan, als gelijktijdige, waarlijk beginnen met *oefenen in christendom*.

§6: De moraal

Het oordeel is geveld, en in het vorige deel is een onderscheid gemaakt tussen christenheid en christendom. Maar het laatste woord is nog niet gesproken. In 'De moraal' herhaalt Anti-Climacus Kierkegaards opmerking uit het voorwoord van OC, waar Kierkegaard een vorm van genade belijdt *om het feit* dat hij om de genade vraagt. Dit past Anti-Climacus toe op de christenheid: hoewel iedere onvolmaakte mens de weg van Christus zou moeten volgen, kan hij, door zich "deemoedig te buigen voor God", en 'door zijn vrouw en kinderen lief te hebben, zijn werk goed te verrichten en zich te verblijden in het leven', toch de genade ontvangen. (OC, 86) De genade is de weg naar bevrijding voor *iedere* christen, lijkt Anti-Climacus hier te zeggen, want het is immers onmogelijk om, zoals Christus, zondevrij te zijn: de 'perfecte' navolger bestaat niet. Dat weet ook Anti-Climacus. Zodoende wil Anti-Climacus een soort "rangorde" herstellen, (OC Nawoord, 295) en alleen zo kan de christenheid nog gered worden: door een soort collectieve verootmoediging, wanneer een mens het absolute christelijke criterium als zodanig erkent.

Tot slot voegt Anti-Climacus een nieuw element aan zijn betoog toe: voor wie wél het pad van de absolute christen wil volgen, kan alleen het (lutherse) "zondebewustzijn", zijnde het "absolute respect", als toegang tot het christendom dienen. (OC, 87) Maar de strenge eis geldt dan nog steeds, en men kan pas echt door de 'smalle poort' als men zijn schuld volledig op zich neemt en in erkenning daarvan leeft. Ook hém wacht de genade, maar zo iemand beschouwt Anti-Climacus als een "waarheidsgetuige". (OC Nawoord, 294)

In de tweede uitgave van OC, die in 1855 verscheen, zou Kierkegaard *De moraal* weglaten (OC Nawoord, 297) en dus ook de mogelijkheid tot genade van niet-ideale christenen. Was OC eerder een ultimatum, deze uitgave kan gezien worden als *wapen* tegen de kerk. Kierkegaard is in dat laatste levensjaar moegestreden en teleurgesteld in een kerk die zijn in dit boek gestelde eisen niet ingewilligde en zonder publieke schuldbelijdenis of zelfs enig schuldbewustzijn doorging met dezelfde compromitterende, wereldse praktijken. (OC Nawoord, 298) En wanneer Kierkegaard in zijn laatste levensjaar met een aantal pamfletten en publicaties in Kopenhaagse bladen een openlijke aanval op de staatskerk en haar leer aanvangt, lijkt al zijn begrip voor menselijke tekortkomingen verdwenen.

VI. Slotbeschouwing

“Want hij zal jou niet bedriegen als je naar hem toekomt om rust te vinden [...]. Hij volgt waar zijn hart toe neigt als hij het woord spreekt, en zijn hart volgt het woord. Volg je zo het woord, dan volgt het jou weer terug naar zijn hart.” (OC, 34)

In deze slotbeschouwing treft u de conclusie van de opzet en uitvoering van *Oefening in christendom*. Daarna volgt een persoonlijke beschouwing voor de blijvende filosofische en existentiële relevantie van het werk.

Met *Oefening in christendom* wil Anti-Climacus de lezer, zijn tijdgenoten en de kerk, dwingen theologisch, maar ook existentieel kleur te bekennen. Kierkegaard schudt ermee aan de boom, en wil zien hoeveel appels eraf vallen. Wie zich ergert aan de strenge eis van het christendom – overgave aan en gelijktijdigheid met de paradox van Christus de vernederde als God-in-de-tijd - valt af. In plaats van een doctrine te doceren, wil Anti-Climacus met zijn maieutische stijl de lezer een ethisch-religieus affect bijbrengen, zodat hij het christendom beschouwt als existentiële opdracht. Uiteindelijk is dat zijn poging tot herinvoering van het christendom in de christenheid: geen poging tot een sociologische (kerk)hervorming, maar door *OC in de christenheid* te publiceren, en daarmee de strenge eis te laten horen, legt hij een oneindige nadruk op wat het betekent om als *gelijktijdige* christen te zijn, opdat men de mogelijkheid heeft om zich aan het ideaal existentieel te spiegelen. Allereerst door ‘de uitnodiging’, ‘*Komt allen die vermoeid en belast zijn, en ik zal jullie rust geven*’ dusdanig uitnodigend te stellen dat ieder mens zich uitgenodigd weet, en door de drempel om te ‘komen’ zo laag mogelijk te leggen - zuchten is genoeg. Daarna ontkracht Anti-Climacus de argumenten die het halfbakken esthetisch geloof van de christenheid (‘Christus als overwinnaar’) kunnen staven: Christus-als-paradox kun je niet verstandelijk begrijpen, zijn ‘heerlijkheid’ bewijzen aan de hand van de geschiedenis evenmin. Zolang hij nog niet in heerlijkheid is wedergekeerd, blijft hij de vernederde, een teken van ergernis en voorwerp van geloof. Vervolgens daalt Anti-Climacus dieper af in de menselijke geest en schetst hij de contouren van een ‘onheilige geschiedenis’. Door zes tijdgenoten aan het woord te laten, beschrijft hij hun existentiële proces, dat zich voltrekt van binnenuit. Hierin wordt duidelijk waaruit de ergernis in concrete zin bestaat, en waardoor Christus uiteindelijk om het leven is gekomen. Als gelijktijdige in vernedering, in dezelfde dienstknechtgestalte als Christus, zal je

bovendien dezelfde spot ten deel vallen, waarschuwt Anti-Climacus. Hij toont ook aan dat Christus' lijden en dood geen toeval waren. Het ergerlijke waardoor Christus uiteindelijk het leven liet, komt door zijn onvoorwaardelijke medelijden - waardoor valse empathie als zodanig wordt ontmaskerd -, en omdat hij 'enkel' mensen hun zonden wilde vergeven. Tot slot betoogt Anti-Climacus dat Christus als 'het absolute' in de tijd is gekomen, als God die de mens in zijn evenbeeld wil herscheppen, en dat hij, als 'het absolute', de strenge eisen stelt waaronder niemand uit kan komen, mits hij zich christen wil noemen. Dat kan door een persoonlijke verhouding met Christus: door, als gelijktijdige, in hem te geloven, en daarmee zijn leven als uitgangspunt voor de onze te nemen, nodigt de gelijktijdige Christus uit in *zijn eigen tijd*. In *zijn leven* kan hij daardoor door Christus *begeleid worden* en treedt daar een *kwalitatief verschil* op, er opent zich een waarheid 'voor jou': een leven in eenvoud, waarin Gods wil centraal staat, en waarin een gelijktijdige, die vermoeid of belast is, de beloofde rust zal vinden.

Dat is Anti-Climacus' positie. En of u dat gelooft, of niet, moet u zelf weten. Gods wegen blijven onkenbaar, evenals de absolute grond voor de keuzes die voortkomen uit het menselijk hart. In zijn heel zijn pseudonieme oeuvre brengt Kierkegaard de onrust van dat menselijke hart in kaart. Maar in zijn laatste boek wil hij er een antwoord op formuleren. Het is een uitnodiging voor een leven in eenvoud, in directe verbinding met Jezus Christus. Helaas lijkt het erop dat Kierkegaard, als genie, als enkeling, in zijn leven nooit zelf die rust gevonden heeft waar hij zo naar op zoek was en dat hij zijn laatste paar levensjaren steeds verder 'ontaardde'.

Kierkegaard was zich goed bewust van het feit dat zijn boeken in de eeuwen na hem nog veel invloed zouden hebben. Dat is inderdaad het geval, als 'vader van het existentialisme' inspireerde hij talloze denkers, psychologen, en enkelingen, zoals ik. Zijn gedachtenproces zoals beschreven in *Oefening in christendom én Ziekte tot de dood* geeft (christelijke) handen en voeten aan een gedachtenproject waar ik zelf al heel lang mee bezig ben: betekenis vinden in een ogenschijnlijk betekenisloze wereld. Ik heb nog nooit zoveel herkenning gevonden in een bepaalde filosofie als die van Kierkegaard, maar ook in zijn persoonlijke leven vind ik raakvlakken. Daar kwam ik pas achter tijdens het lezen van OC en door het doen van nader onderzoek. Daarom 'moest' mijn thesis uiteindelijk over OC gaan: ik hoopte als mens en filosoof in eerste instantie een antwoord te formuleren op de 'onttovering van de wereld' die Max Weber beschrijft, als resultaat van een proces van rationalisatie en mechanisatie in de moderne tijd. Ik meen, nog steeds, dat door de westerse secularisering het figuurlijke kind met het badwater wordt weggegooid, en er iets op het

sociologische, filosofische en metafysische vlak verloren gaat. Daarnaast zocht ik een *persoonlijke* filosofie, een waarheid om voor te leven en te sterven, om 'betekenis' te kunnen vinden. OC biedt, wat mij betreft, een werkbaar perspectief in beide richtingen.

Het is een gunstige toevalligheid dat de 'uitnodiging' zoals gesteld in OC raakvlakken heeft met de openingswoorden van een ander inspirerend werk dat ik vorige zomer met veel genoegen gelezen heb, Aurelius Augustinus' *Belijdenissen*, waarin de 4^e-eeuwse kerkvader schrijft dat 'ons hart geen rust kent tot het rust vindt in U.'⁵⁵ Uiteindelijk wijzen zowel Kierkegaard als Augustinus op de overgave aan het grote, het eeuwige. In mijn optiek althans, zoeken ze rust in de chaos en het gedrang, in het besef dat er nergens in de wereld een plek bestaat die *waarlijke* rust biedt, behalve onze innerlijkheid, waar het tijdelijke en het eeuwige samenkomen.

Als David tegen Goliath daagde Kierkegaard Hegel uit en liet een existentieel en moreel geluid horen in een discours dat tot dan toe voornamelijk een verstandelijke houding tot de wereld faciliteerde. Kierkegaards belang voor de geschiedenis én toekomst van de (westerse) filosofie mag daarom niet worden onderschat. Ludwig Wittgenstein (die zelf tot het rijtje van grootste denkers en nota bene *rationalisten* van de 20e eeuw behoorde)⁵⁶ was een groot bewonderaar van Kierkegaard en beschouwde hem als 'veruit de meest diepzinnige denker van de negentiende eeuw'.⁵⁷ Of Kierkegaard ook de belangrijkste denker van de 21^e eeuw wordt, zoals filosoof en theoloog Etienne Kuypers voorspelt,⁵⁸ valt onmogelijk te zeggen. In elk geval hebben zijn inzichten, die het menselijk handelen van een goddelijke *esprit* kunnen voorzien, aan scherpte en relevantie niets ingeboet, en kunnen nog steeds, in een wereld getekend door klimaatverandering en politieke instabiliteit, een wezenlijk verschil maken.

⁵⁵ Aurelius Augustinus, *Belijdenissen*, vert. Gerard Wijdeveld (Amsterdam: Ambo | Anthos, 2018), I, I, 1.

⁵⁶ Anthony Rudd, "Kierkegaard, Wittgenstein, and the Wittgensteinian Tradition," in *The Oxford Handbook of Kierkegaard*, red. John Lippitt en George Pattison, (Oxford: Oxford University Press, 2014), 2, doi:10.1093/oxfordhb/9780199601301.013.0026.

⁵⁷ Rudd, "Wittgenstein", 2.

⁵⁸ Etienne Kuypers, "Kierkegaard de belangrijkste denker van de volgende eeuw," *Trouw*, 8 december 1995, <https://www.trouw.nl/nieuws/kierkegaard-de-belangrijkste-denker-van-de-volgende-eeuw~b3355ba0/>.

Bibliografie

- Augustinus, Aurelius. *Belijdenissen*. Vertaald door Gerard Wijdeveld. Amsterdam: Ambo | Anthos, 2018.
- Bonhoeffer, Diettrich. *Navolging*. Vertaald door E.A. Franken-Duparc. Utrecht: Kok, 2020.
- Delecroix, Vincent. "Final Words: Training in Christianity as Terminal Writing." *Kierkegaard Studies Yearbook*. (2010): 91-116, <https://doi.org/10.1515/9783110223026.91>, Kierkegaard Research Center.
- Kempis, Thomas A. *De Navolging van Christus*. Vertaald door Gerard Wijdeveld. Kampen: Ten Have, 2003.
- Khan, Ibrahim A. "Kierkegaard's Religion A and Religion B: Same or different?" *Studies in religion* 6, ed. 2 (1976): 169-176, <https://doi.org/10.1177/000842987600600207>.
- Kierkegaard, Søren. *De ziekte tot de dood*. Vertaald door: Paul Cruysberghs en Frits Florin. Nawoord van Karl Verstrynge. Eindhoven: Damon, 2018.
- Kierkegaard, Søren. *Mijn Schrijverswerkzaamheid*. Vertaald door: Michal van Zelm. Nawoord van Richard B. Purkarthofer. Budel: Damon, 2015.
- Kierkegaard, Søren. *Oefening in Christendom*. Vertaald door: Pieter van Reenen. Nawoord van Pieter Vos. Budel: Damon, 2011.
- Kierkegaard, Søren. *Wijzgerige Kruimels*. Vertaald door: Jan Sperna Weiland. Baarn: Ambo, 1995.
- Kirmmse, Bruce H. *Kierkegaard in Golden Age Denmark*. Bloomington: Indiana University Press, 1990.
- Kuypers, Etienne. "Kierkegaard de belangrijkste denker van de volgende eeuw." *Trouw*, 8 december, 1995. <https://www.trouw.nl/nieuws/kierkegaard-de-belangrijkste-denker-van-de-volgende-eeuw~b3355ba0/>.

- McDonald, William. "Søren Kierkegaard." Stanford Encyclopedia of Philosophy. Laatste versie: 10 november 2017. <https://plato.stanford.edu/entries/kierkegaard/>
Geraadpleegd op 13 juni, 2021.
- Mooney, Edward F. "Pseudonyms and 'Style'" in *The Oxford Handbook of Kierkegaard*, geredigeerd door: George Pattison en John Lippitt, 191-210. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Nelson, Christopher A. P. "Sylvia Walsh, Living Christianly: Kierkegaard's Dialectic of Christian Existence." Recensie van Living Christianly: Kierkegaard's Dialectic of Christian Existence door Sylvia Walsh. *International Journal for Philosophy of Religion*, 25 augustus 2007.
- Redding, Paul. "Georg Wilhelm Friedrich Hegel." Stanford Encyclopedia of Philosophy. Laatste versie: 9 januari 2020. <https://plato.stanford.edu/entries/hegel/>
Geraadpleegd op 13 juni, 2021.
- Rudd, Anthony. "Kierkegaard, Wittgenstein, and the Wittgensteinian Tradition" in *The Oxford Handbook of Kierkegaard*, geredigeerd door George Pattison en John Lippitt. Oxford: Oxford University Press, 2014,
doi:10.1093/oxfordhb/9780199601301.013.0026.
- Stack, George J. "Kierkegaard: The Self and Ethical Existence." *Ethics*, 83, ed. 12 (1973): 108-125.
- Storm, D. Anthony. "Fifth Period: Direct Communication (1848-51)", D. Anthony Storm's Commentary On Kierkegaard. <http://sorenkierkegaard.org/practice-in-christianity.html>. Geraadpleegd op 13 juni, 2021.
- Tietjen, Mark. "*Kierkegaard's practice of edification: Indirect communication, the virtues and Christianity*." PhD diss., Baylor University, 2006.
- Wadhams, Luke. "*Kierkegaard's Theory of Boredom and the Development of Personality*." PhD diss., University of Kentucky, 2020.

Walsh, Sylvia. *Kierkegaard: Thinking Christianly in an Existential Mode*. New York City: Oxford University Press, 2008.